

Fale Alea 'o Tonga

KO E MINITI 'O E
FEME'A'AKI
'A E
HOU'EIKIM MIPA
'O E
FALE ALEA 'O
TONGA

FIKA	7
'AHO	Pulelulu, 8 Fepueli 2017

Fai 'i Nuku'alofa

HOU'EIKI M MIPA 'O E FALE ALEA

'Eiki Sea Fale Alea

Lord Tu'ivakan
Tongatapu

'Eiki Fakafofonga N pele, Vahefonua

Hou'eiki Minisit Kapineti

'Eiki Pal mia
'Eiki Tokoni Pal mia
'Eiki Minisit Fonua, Ngaahi Koloa Fakaenatula
& Kau Tau 'a 'Ene 'Afi
'Eiki Minisit Pa'anga & Palani Fakafonua
'Eiki Minisit Fefakatau'aki, Ngaahi Ng ue 'a e Kakai
& Polisi, Pil sone, Tamate Afi
'Eiki Minisit T naki Pa'anga H Mai & Tute
'Eiki Minisit Lao
'Eiki Minisita Ngoue, Me'atokoni, Ngaahi Vao'akau, Toutai
Fakahau
'Eiki Minisit Ngaahi Kautaha Pisinisi 'a e Pule'anga
'Eiki Minisit Mo'ui
'Eiki Minisit Ngaahi Ng ue Lalahi & Takimamata
'Eiki Minisita Ako & Ako Ng ue
Fifita

Samuela 'Akilisi P hiva
Siaosi Sovaleni.

Lord Ma'afu Tukui'aulahi
Dr. 'Aisake Valu Eke

Dr. P hiva Tu'i'onetoa
T vita Lavemaau
Sione Vuna Fa'otusia
S misi Taelangi

Poasi Mataele Tei
Dr. Saia Ma'u Piukala
Semisi Lafu Kioa Sika
Penisimani 'Epenisa

Hou'eiki Fakafofonga N pele

Lord Tu'i' fitu
Lord Vaea

Lord Tu'ilakepa
Lord Tu'iha'angana
Lord Tu'iha'ateiho
Lord Nuku
Lord Fusitu'a

'Eiki Fakafofonga N pele Fika 1 Vava'u.
'Eiki Fakafofonga N pele Fika 1
Tongatapu

'Eiki Fakafofonga N pele Fika 2 Vava'u.
'Eiki Fakafofonga N pele Fika 1 Ha'apai
'Eiki Fakafofonga N pele Fika 2 Ha'apai
'Eiki Fakafofonga N pele 'Eua
'Eiki Fakafofonga N pele Ongongong Niua

Kau Fakafofonga Kakai

Fakafofonga Fika 4 Tongatapu
Fakafofonga Fika 12, Ha'apai
Fakafofonga Fika 13, Ha'apai
Fakafofonga Fika 15, Vava'u
Fakafofonga Fika 16, Vava'u
Fakafofonga Kakai 17, Ongongong Niua

M teni Tapueluelu
Vili Manuopangai Hingano
Veivosa *Light of Life* Taka
S miu Kuita Vaipulu
'Akosita Havili Lavulavu
Sosefo Fe'aomoeata Vakati

FALE ALEA 'O TONGA

**'ASENITA FAKAANGAANGA FIKA 07/2017
FAKATAHA 'A E FALE ALEA 'O TONGA**

'Aho Pulelulu 08 Fepueli 2017

10.00am.

HOKOHOKO 'O E NGAUE 'A E FALE ALEA

Fika 01	:	Lotu
Fika 02	:	Ui 'o e Hou'eiki Memipa 'o e Fale Alea
Fika 03	:	Me'a 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea
Fika 04	:	Fakaafe Folau Faka-Fale Alea – Konifelenisi Fakavahefonua 'a e Hou'eiki Fale Alea ki he Fakafepaki'i 'o e Fe'ave'aki Ta'efakalao 'o e Kakai, Fakataha Hono Ua 'a e Komiti Tu'uma'u ki he Potupotu Tatau 'a Fafine mo Tangata mo hono Fakamalohia 'o Fafine mo e To'utupu, mo e Fakataha Fakavahefonua Si'i 'a e Ngaahi Komiti Palani Fakafonua, 'aho 21 – 23 'o Ma'asi 2017, Bangkok, Thailand
Fika 05	:	Lipooti Folau fekau'aki mo e fakataha fakafehokotaki'anga fakafeitu'u ki he 2016 – Ke fakakaukau faka'uhinga'i ki he Komiti Pa'anga Fakalukufua (PAC)
Fika 06	:	KOMITI KAKATO:
		<u>6.1 Lao Fakaangaanga:</u> 6.1.1 Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki he Pangike Pule Fakafonua 'o Tonga 2017 6.1.2 Lao ki he Fakamatala 'Ea 2017 – Fika 1/2017 <u>6.2 Lipooti Komiti:</u> 6.2.1 Lipooti Fika 1/2017 mei he Komiti Tu'uma'u ki he Pa'anga fekau'aki mo e Kautaha Tonga Cable Ltd <u>6.3 Lipooti 'A'ahi Faka-Fale Alea:</u> 6.3.1 Vahenga Fili Vava'u 16 6.3.2 Vahenga Fili Ha'apai 12 6.3.3 Vahenga Fili Ha'apai 13

		6.4 Lipooti Folau Fekau‘aki mo e Pule ‘a e Lao mo e Ngaahi Totonu ‘a e Tangata. Lonitoni, Pilitania 7 - 8 Sepitema, 2015.
		6.5 <u>Ngaue ke lipooti ki Fale Alea:</u>
		6.5.1 Fakamatala Fakata‘u Potungaue Tanaki Tukupau mo e Tute 2015-2016 6.5.2 Fakamatala Fakata‘u ‘Ofisi ‘o e Palemia 2015 6.5.3 Fakamatala Fakata‘u Potungaue Polisi Tonga 2013 mo e 2014 6.5.4 Fakamatala Fakata‘u Poate Sino‘i Pa‘anga Malolo mei he Ngaue 2015/2016 6.5.5 Lipooti ‘A‘ahi Vahenga Fili Vava‘u 15
		6.6 <u>Ngaue ‘oku toloi e feme‘a‘aki ki ai:</u> 6.6.1 Feme‘a‘aki ‘i he Ngaahi Kaveinga Fekau‘aki mo e Sipoti 2019 6.6.2 Tali mei he Pule‘anga ki he Ngaahi ‘Asenita Ngaue na‘e tuku mei He Fale Alea ki he Pule‘anga ‘i he 2015
Fika 07	:	Ngaahi Me‘a Makehe
Fika 08	:	Kelesi

Fakahokohoko

Fale Alea ‘o Tonga.....	7
Lotu	7
Poaki.....	7
Me’a e ‘Eiki Sea.....	7
Fakatokanga malava ke faka’ilo ha M mipa pe m tia ki he fakafe’atungia’i ngaue Fale Alea	8
Vakai ki he ngaahi me’a ke fakalelei’i he ako	8
Fai e sio ke fakalelei’i ‘ataakai ‘oku ako ai f nau ako.....	10
Tu’unga ola e kau lava he ngaahi sivi fakapule’anga	10
Tapou ki he laum lie fepoupouaki ke langa hake akó he fonua	11
Poupou ki he ngaahi fokotu’utu’u ke fakatupulaki e ako.....	12
Mahu’inga ke ma’u tamasi’i ako ha me’atokoni lelei he pongipongi.....	13
Poupou ke ‘oange <i>allowance</i> kau faiako.....	15
Ngaahi polokalama ke teu’i ‘atamai f nau ke langa hake ako	15
Kole tokoni fale ako fo’ou ma’a e ‘apiako Fokololo	16
Tokanga ke kole ha tokoni ki he polokalama ako fakatufunga.....	16
Fakaafe folau mei he <i>AFPPD</i>	16
Tokanga ki he founa hono fili ha Memipa ki ha fakaafe folau mei muli.....	18
Fehu’ia h hano ‘aonga e fakataha <i>AFPPD</i> ki Tonga.....	19
Tokanga ki he liliu founa ng ue Fale Alea mo e ngaahi kautaha fakavaha’apule’anga	19
Kau M mipa malava ke folau mei he K miti ki he Kakai mo e Fakalalakalaka.....	20
Fokotu’u <i>Hon.</i> Lavulavu ke folau ki he <i>AFPPD</i>	21
Fokotu’u ta’ofi folau ki he fakataha <i>AFPPD</i>	21
Fokotu’u Fakafofonga Vava’u 16 ki he fakataha <i>AFPPD</i>	22
Poupou ke fai folau ki he <i>AFPPD</i> pea faka’apa’apa fakaafe na’e fai mai.....	23
P loti’i ‘o tali fakaafe folau mei he <i>AFPPD</i>	23
L pooti kuo fai ‘e he Pule’angá fekau’aki mo e kau ng ue lau ‘aho <i>MIA</i>	24
Ongoongo ki he ngaue toli ‘i Nu’usila	24
Tokanga ke fai ha femahino’aki mo e kau toli ko ‘enau ‘o fakafofonga’i e fonua.....	25
L pooti folau fakataha ki Solomone K miti Pa’anga.....	25
P loti’i ‘o tali L pooti folau ki Solomone Sea Komiti Pa’anga	26
Me’a ‘a e Sea.....	26
Fakam ’opo’opo he monomono ki he Lao Fakaangaanga Pangike Pule.....	27
‘Uhinga ki he monomono ki he kupu 33 Lao Pangike Pule.....	27

‘UHINGA ki he tupu vave t naki pa’anga hulu mei he pa’anga mohe	28
Tokanga pe na’e fou he founa e monomono Lao Pangike Pule’anga	29
Fokotu’u fakapaasi monomono ki he Lao Pangike Pule ko e lelei eni ki he fonua	31
Tokanga ki he tupu lahi he t naki he pa’angá kae vaivai tu’unga fakafetongi pa’anga	33
P loti’i ‘o tali Lao Fakaangaanga Pangike Pule 2017.....	38
Lao Fakaangaanga fika 1/2017	38
Tokanga ki he ngaahi totongi fakapa’anga	40
P loti’i ‘o tali Lao ki he Fakamatala ‘Ea, 2017, Fika 1/2017 & ngaahi fakatonutonu	42
Fehu’ia e v fengae’aki e Pule’anga mo e Fale Alea	43
P loti ‘o tali L pooti Fika 1/2017 K miti Tu’uma’u ki he Pa’anga	45
Tokanga pe kuo vahevahe pa’anga tokoni ngaahi v henga	45
Alea’i L pooti ‘A’ahi Vava’u 16.....	46
Kole ki ha polokalama tanu hala ‘a e Pule’anga	47
Vahevahe pa’anga ki he tanu hala	47
Ke fengae’aki kau M mipa mo e <i>MOI</i> ki he ngaahi hala ke tanu	48
Fokotu’u ke tanu v henga Vava’u 15 ko e katoanga fakahoko Vava’u he ta’u ni	48
Mahu’inga ke ‘i ai taimi t pile pau ki he tanu hala.....	50
5 miliona pe ivi fakapa’anga Pule’anga ki he tanu hala.....	54
Fokotu’u ke fakalahi pa’anga tanu hala ‘a Vava’u ko e ngaahi katoanga ai ta’u ni	57
Poupou ke tokoni kakai he ngaue tanu hala	58
P loti’i ‘o tali L pooti ‘A’ahi Fale Alea Vava’u 16	59
Fakam ’opo’opo Feme’a’aki Fale alea ó Tonga	60

Fale Alea ‘o Tonga

‘Aho: Pulelulu, 08 Fepueli, 2017

Taimi: 1000-1010 Pongipongi

S tini Le’o: Mea mai ‘Eiki Sea e Fale Alea (*Lord Tu’ivakano*)

‘Eiki Sea: K taki Kalake ‘o fai mai e lotu ‘a e ‘Eiki.

Lotu

(Ne hiva’i kotoa ‘e he Hou’eiki M mipá ‘a e lotu ‘a e ‘Eiki)

‘Eiki Sea: M l , k taki ‘o fai mai ‘etau tali ui.

Ui ‘a e Fale

Kalake T pile: Tapu mo e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Aleá, ‘Eiki Pal mia Le’ole’ó mo e Hou’eiki Minisit , tapu mo e Houeiki Fakafofonga ‘o e Hou’eiki N pele ‘Ene ‘Afió, kae ‘uma’ ‘a e Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Kakaí, kae ‘at ke fakahoko e ui ‘o e Falé ki he pongipongi ní, Pulelulu ‘aho Pulelulu, 08 ‘o Fepueli, 2017.

Kalake T pile: ‘Eiki Sea kole ke u to e fakaongo ange mu’a.

‘Eiki Sea: M l .

Kalake T pile: ‘Eiki Minisit Ngaahi Kautaha Pisinisi ‘a e Pule’anga, ‘Eiki Minisit ki he Ngaahi Ng ue Lalahi & Takimamata, ‘Eiki N pele Tu’ilakepa, ‘Eiki N pele Nuku, ‘Eiki Sea ko e ngata’anga e tali ui ‘a e Falé.

Poaki

Ko e ‘Eiki Pal miá ‘oku kei hoko atu ‘ene poaki folau. Kei hoko atu p mo e poaki tengetange ‘a e ‘Eiki Minisit Fonua. Hoko atu mo e poaki folau ‘a e ‘Eiki Minisit Pa’anga & Palani Fakafonua. Ko e ‘Eiki Minisit Fefakatau’akí ‘oku poaki me’a t mui mai, hoko atu ‘a e poaki tengetange ‘a ‘Eiki N pele Vaeá, poaki tengetange pea mo ‘Eiki N pele Fusitu’a, pea kei hoko atu ‘a e poaki folau ‘a Vili Manuopangai Faka’osiula Hingano. Ko e Hou’eiki M mipa ‘oku ‘ikai ke tali mai honau uí, ‘oku ‘i ai e tui ‘oku nau me’a t mui mai p ‘Eiki Sea, m l .

Me’a e ‘Eiki Sea

‘Eiki Sea : M l . Tapu mo e ‘afio ‘a e ‘Otua Mafimafi ‘i hotau lotolotonga, fakatapu foki ki he ‘Ena ‘Afifió Tama ko Tupou VI, kae ‘uma’ ‘a e Ta’ahine Kuiní – Kuini Nanasipau’u, kae ‘uma’ ‘a e fale ‘o Ha’a Moheofo. Fakatapu foki ki he Tokoni Pal miá, kae ‘uma’ ‘a e Hou’eiki Kapinetí, peh ‘a e fakatapu ki he Hou’eiki Fakafofonga N pele ‘o e fonuá, kae ‘uma’ ‘a e kau Fakafofonga ‘o e Kakai. Hou’eiki, m l ‘aupito ho’omou laum lie lelei ki he pongipongi ni, pea m l ‘a e kei fakakoloa’aki ‘e he Langi ‘a kitautolu ‘o tau to e a’usia ‘a e pongipongi ko eni. ‘Oku hokohoko atu foki ‘etau ng ue, ko ‘etau ‘asenitá ena ‘oku ‘osi tufa atu.

Fakatokanga malava ke faka'ilo ha M mipa pe m tia ki he fakafe'atungia'i ngaue Fale Alea

Ka ki mu'a p , 'oku ou fie lave si'i p ki he me'a p na'e 'omai ke fakatokanga'i. Koe'uhí ko e fekau'aki p pea mo e *social media* ko e me'a ko eni ki he *Vava'u News hub* Koe'uhi ko e fakatokanga atu p kia kimoutolu Hou'eiki M mipa, p ko ha m mipa 'o ha k miti, ko e ngaahi me'a 'oku mou fakahoko ki he ngaahi *news* peh ní, 'oku hoko ko e fakafaingat 'ia'i, fakafe'atungia'i 'a e ng ue 'a e Fale. Pea koe'uhí p ko e fekau'aki pea mo e fakamo'oni 'a e tokotaha, 'o nautolu na'e fakah mai 'a e tohi ki he fili ke...

<008>

Taimi: 1010-1020

'Eiki Sea: tuku hifo 'a Pal mia. Mahino 'oku 'ikai te ke falala ki he ng ue kuo fai 'e he Falé. He 'ikai ke fai 'e he Fale ha fa'ahinga ng ue 'o peh ... 'oku 'ikai ke mo'oni 'oku fakamo'oni noa'ia p ha Fakafofonga ma ha'a Fakafofonga.

Ko e fakamanatu atu p kia kimoutolu Hou'eiki pea mo kinautolu 'oku fanongo mai ko e Kupu 70 'o e Konisit tone, ka 'oku 'i ai ha taha 'oku anga ta'etaau mo fai ha fa'ahinga me'a 'oku faka'atungia'i 'a e ng ue 'a e Fale, 'oku lava lelei p ke 'ave koe ki he Fakamaau'anga. Ka ko ia 'oku ou kole atu mou faka'ehi'ehi mei he ngaahi me'a 'oku 'ikai ke mo'oni mo fakamahamahalalo pea ko 'eku tala atu p na'e 'ikai ke u fu'u 'ohovale p na'e h , ko e me'a ko na'e fakahoko atu 'oku te'eki ai ke fakah mai pea ko 'ene fakah maí 'e t pile'i, fai e ng ue ki ai pea mai ki he Fale ko 'eni.

Ka 'oku ou fakatokanga atu p 'e Hou'eiki ko 'etau ng ué ko e ng ue 'a e Fale ko ení 'oku fai 'i he totonu pea 'oku ho'ata ki tu'a 'a e ngaahi me'a, he 'ikai ke mai ha me'a pea to e fakamo'oni ki ai ha taha koe'uh ko ha taha, ko e hia he fonua ka fakamo'oni ha taha ma 'a ha taha. Ka ko ia 'oku ou fakatokanga atu kia kimoutolu kau Fakafofonga pea mo kimoutolu ko eni e *media* 'oku lava lelei p ke *apply* kia kimoutolu 'a e Kupu 70. M l , hoko mai Fakafofonga Niua.

Vakai ki he ngaahi me'a ke fakalelei'i he ako

Fe'ao Vakata : M l Sea. Tapu p mo e Feitu'u na 'Eiki Sea. Tapu atu ki he 'Eiki Pal mia Le'ole'o peh ki he Hou'eiki M mipa Fale Alea Sea kae fai p ha ki'i fakahoha'a nounou p Sea. Pea ko ia 'oku fakafeta'i kotoa p he fakalaum lie lelei e Feitu'u na kae 'uma' 'a e 'Eiki Pal mia Le'ole'o pea mo e Hou'eiki M mipa 'e Sea. Ko e tu'unga p e fakahoha'a 'Eiki Sea na'e lava lelei 'a e fakataha 'a e K miti S siale 'a e Fale pea Feitu'u na 'oku Sea ai e motu'a ni pea mo e 'Eiki Minisit Ako kae 'uma' e Tokoni Tal kita 'e 2 pea mo e 'Ofisa 'e 1 na'a nau lava mai pea mei he Potung ue, fai hono fakama'ala'ala 'a e tu'unga ko 'o e sivi hang ko e fakahoha'a na'e fakahoko atu he motu'a ni 'i he 'aho 'aneafi. Pea mei heni Sea mahalo na'a toki fakakakato mai 'e he Sekelitali ha l pooti ka na'e 'i ai 'a e ngaahi me'a lalahi na'e lava ke fai ha sio ki ai. Ko e mahu'inga 'o e fakataha ko 'eni 'e 'Eiki Sea, na'e ... Ko e fai ha sio ki he founga ki hano fakalelei 'o e tu'unga 'etau ako p 'e h ha fa'ahinga founga 'e ala tokoni ki ai Sea kae 'uma' e Hou'eiki M mipa. Fakatatau ko ki he ngaahi fika ko na'e lava 'o fai 'a e vakai ki ai 'aneafi 'oku ... 'Oku holo p 'a e akó ia 'Eiki Sea. Pea 'oku ou tui mahalo 'Eiki Sea hang ko e ngaahi feme'a'akí 'oku 'i ai 'a e faka'amu ke fai ha sio ko e h e tefito e ngaahi palopalema ko eni. Pea na'e 'i ai e ngaahi me'a ko na'e fai e sio ki ai 'Eiki Sea, 'uluaki

na'e fai 'a e feme'a'aki ki he *Internal Assessment* p ko e IA 'oku 'i ai foki 'a e ngaahi sio Sea ko e fo'i ng ue lelei eni ia ke fakahoko ke o'i ai e f nau pea mo lava ke ako'i kinautolu 'o teuteu'i ki he ngaahi fekumi pea lava 'o fai 'i he ... Ka nau ka hoko atu ki he 'univ siti. Ka 'i he taimi tatau Sea 'oku mei he ngaahi feme'a'aki na'e fakahoko 'oku peh 'oku 'i ai 'a e ta'efaitotonu nai tokua 'i he tu'unga ko 'o e ngaahi IA p ko e ngaahi ng ue kehekehe 'i mu'a, he 'oku 'i ai e fa'ahinga 'oku nau 'o fai 'e he ngaahi kakai kehe 'enau ngaahi ng ue tokua. Pea 'oku peh 'oku to e fai 'a e faka'amu ke to e fai ha sio ki ai tukukehe ange 'a e mahu'inga ko eni 'o e ng ue ko eni.

Ko e peh ko pea mei he ongo Tokoni Tal kita kae 'uma' 'a e 'Ofisa, na'e fai foki 'a hono fehu'ia ai 'a e ng ue ko eni 'oku fiema'u ke fai 'a e IA p 'oku lava p 'oku t pau p ke sivi he 'ikai ke 'i ai ha'ane u sia 'o kapau 'e lava e sivi kae t naki mo 'ene IA 'o to e lava ai. 'Oku tatau p 'Eiki Sea. Ka ko e *skills* ko p ko e ngaahi fiema'u, me'a ko 'oku fiema'u ke a'usia 'e he tamasi'i ako mei ha'ane ... mo e taukei 'oku fiema'u ke a'usia 'e he tamasi'i ako he'ene fai ko 'ene IA 'oku 'ikai ke to e sivi'i ia he taimi ko 'oku fai ai e sivi' pea 'oku fa'a 'oange leva 'a e maaka 30 ki he IA ke nau fai e ng ue ko ia 'o maaka fakak toa ki he 30 pea nau sivi leva ki he p seti p 'e 70. Sea ko e taha ... 'a e me'a na'e fai ki ai 'a e sio ko hono faka'amu ko eni ke to e fakalelei'i ko eni 'a e tu'unga ko eni ki hono ako'i e kau faiako. Pea na'e 'i ai 'a e feme'a'aki 'o peh 'e Sea na 'oku mahu'inga ke to e fakafoki ange ke 'oange p ha *allowance* p ko ha ki'i totongi pasi 'a e fanga ki'i me'a peh 'a e kau ako fakafaiako, ko e tu'unga ko he taimi ni ia 'oku, ko e kau ako neesi' pea mo e kau ako ki he polisí pea mo e ngaahi kau ako ki he ngaahi potung ue kehekehe 'oku 'i ai 'enau fanga ki'i *allowance* 'a kinautolu ka na'e peh p foki pea mo e Kolisi Fakafaiako ki mu'a pea ko u tui mahalo ko e me'a ia ke toki hoko atu ki ai 'a e 'Eiki Minisit Ako ka ko e kongia ia 'a e ngaahi faka'amu pea mo e fokotu'utu'u pea mei he k miti ko eni.

Sea na'e mahino p mei heni 'i he, 'aneafi he fakataha, kongia lahi foki 'e 'Eiki Sea 'a e ... 'a e ngaahi 'aho ko 'oku mea'i p he Feitu'u na he na'e ... na'e ... Ko e taha e kau faiako 'i he 'Apiako Ma'olunga 'a Tonga. Na'e 'i ai 'a e *textbook* na'e tufa ki he f nau 'i he ngaahi l soni, pea fakatatau ki he talanoa ko na'e ... fakataha na'e fai 'aneafi 'e 'Eiki Sea 'oku 'i ai 'a e ngaahi l soni lahi 'oku 'ikai ke to e 'i ai ha *textbook*, 'oku 'i ai p e ngaahi *resources* 'oku ng ue'aki he ngaahi ' me'a peh . Pea ngaahi *textbook* ko he ngaahi 'aho ko na'e 'i ai p foki pea mo e ngaahi pepa sivi na'e kau mai ki ai. Pea 'oku 'ikai ke to e fu'u loko ma'u 'a e tokua 'a e ngaahi ' me'a ko ia he taimi ni pea na'a mo e *textbook* 'oku si'isi'i pea 'oku 'ikai ke to e *available* he ngaahi 'aho ni. Pea ko e anga ia e faka'amu, to e fakalelei'i 'a e *resources* ko ia 'o e ngaahi ako tautefito ki he ngaahi *textbook* pea to e fakafoki mai pea mo e *fee* ko , fa'a 'i ai p foki mo e *textbook fees* ke ng ue'aki 'e he tamasi'i. Pea na'e 'amanaki eni ke fakafo'ou atu foki e *fee* ko eni, fakafo'ou 'aki e ngaahi *textbook*, ko e ta'u kakato 'e ng ue'aki 'e he tamasi'i e tohi, m l p e a'u ki he ta'u 'e taha 'oku kei 'aonga. Pea ko e fakakaukau ia na'a tokoni p ke to e fakafoki p ki he 'ai e *textbook* pea mo e 'oange mo e ki'i *fee* mo e fanga ki'i me'a peh .

Mahino p Sea 'oku 'i ai e fiema'u ke ai e *website* 'a e Potung ue ke 'omai *available* ai 'a e ngaahi *information* p ko e ngaahi ng ue ko 'oku mahu'inga ke 'ilo ki ai 'a e fonua pea mo e kakai. Pea 'ikai ke ngata ai ka ko e ngaahi fakakaukau ko eni ko tautefito mahalo 'e to e nounou pea faingofua mahino ngofua ange hang ko e ngaahi me'a ko eni 'oku fai ki ai 'a e l ulea he ngaahi 'aho ko eni.

Sea na'e mahino p he ... 'i he ngaahi fika ko na'e fai e vakai ki ai 'aneafi 'a e ma'olunga e p seti ko e lava ko 'o e ngaahi *languages*. 'A ia ko e, p ko e ngaahi lea ko , ako ko ki

he ngaahi lea 'o e ngaahi fonua, 'o kau p ai 'a e *English* 'e Sea. Sivi fakak toa na'e, ko e *English* na'e ma'olunga taha na'e 'i ai 'enau *distinction* 'a nautolu 'e 4 pea konga lahi 'oku hala he *distinction* 'e Sea. Pea mahino p 'oku t lalo 'aupito e tu'unnga 'o e Fiká pea mo e ngaahi l soni ko 'oku fekau'aki pea mo e Fiká hang ko e *Physic* ko e *Accounting* pea mo e ngaahi l soni peh Sea. Ko e ngaahi l soni ko 'o fekau'aki ko pea mo e *English* 'oku ki'i ma'olunga hake ia he tu'unga 'o e ngaahi l osni ko . Ka ko e tokanga na'e fakahoko 'e he ... 'Eiki Sea 'aneafi mei he k miti ko e ngaahi *languages* p ko e ngaahi lea muli ko eni ko 'oku tau ako'i 'i Tonga ni pea tau sivi 'i Tonga ni, mei he vakai ko na'e, he fakataha na'a mau fakahoko 'aneafi 'oku fu'u ma'olunga 'a e kau lava ko ia. Pea 'oku 'i ai 'a e faka'amu Sea na'a lava neongo 'oku *set* tatau p e sivi ia fakatatau ki he ngaahi *format* 'oku 'omai pea mei he fakavaha'apule'anga pea 'oku nau feng ue'aki pea mo Tonga ni pea 'i he taimi tatau 'oku 'i ai p e manavasi'i ia tautefito ia ki he *dux* ko he ngaahi ako na'a lava p ke ki'i fakatatafe p ...

<009>

Taimi: 1020–1030

Fe'ao Vakati : ... e ngaahi *languages* ke 'oua e fakakau ki he *determine* p ko hono fakakaukau'i ko eni 'a e *dux* e ngaahi akó 'e Sea, 'i ha ngaahi taimi kae toki fakapapau'i p ha'ane a'u hifo heni. Mahalo ko e 'Ingilisi ia Sea kuo 'osi mahino p ia ko e tokotaha kotoa p 'oku ne to'o 'a e 'Ingilisi ka ko e *option* ko eni ko ki he lea faka-Falanis , lea faka-Siaina, lea faka-Siapani mo e ngaahi al me'a peh , 'oku ai 'a e fakakaukau ko ke ki'i fakatatafe leka p 'i ha ngaahi ta'u kae fai ki ai hano to e vakai'i.

Fai e sio ke fakalelei'i 'ataakai 'oku ako ai f nau ako

Sea na'e 'i ai e fakakaukau ko eni ko ki he, fai ha sio ki he, mahalo ko e me'a motu'a p Sea, ki he *environment* p ko e ' takai ko eni ko 'oku ako ai e ki'i tamasi'i mahalo ko e toki ng ue eni 'oku fai ki ai 'e he kau faiako mo e ngaahi al me'a peh . Pea ko u tui mahalo hang ko e me'a na'a ku fakahoha'a atu ai ki mu'a, kau 'a e ' takai ko ia he fiema'u ke lelei 'aupito. Ko u tui ki he tu'unga ko ki he kau faiakó 'e toki me'a atu ki ai 'a e 'Eiki Minisit ia ka ko e faka'osi p Sea.

Tu'unga ola e kau lava he ngaahi sivi fakapule'anga

Na'e fai e sio ko eni ko ki he lava, ki he *achieve* . 'A ia ko e foomu 5, te u fakat t p na'e p seti 'e 43 ki he 57 'ap p ko e 58 'o toki hokohoko atu ai 'o a'u ki he *merit* pea mo e *excellence* pea mo e *distinction*. 'A ia kapau ko e *achieved* 'i he p seti 'e 43 ki he 57, ko e faka'amu p pea mei he k miti, f f kapau 'e peh mai ko ho'o lavá ko e p seti p 'e 50, ko ho'o ma'u p p seti 'e 50 pea ke lava leva. Pea toki fakakalalasi leva ki 'olunga 'o hang ko e ngaahi 'aho ko 'o e *raw* maaka ko na'a tau ng ue'akí, tukukehe foki 'a e 'ingilisi na'e p seti 'e 35 'i he 'uhinga mahino p 'Eiki Sea 'i he ngaahi 'aho ko iá. Ka ko u tui 'oku kehe ia he 'aho ni ko eni kuo ma'olunga ange lava ia 'a e 'Ingilisi 'i he toenga e ngaahi lesóni kotoa. Ka ko e anga ia e fakakaukau pea mo e faka'amu p pea mei he k miti, kapau, ke 'oua to e faka-*range* mai mei he, ko e p seti 'e 43 kuo ke lava ki he 57. P seti 'e 50 ko e lava, lava. Toenga ko ki lalo aí, pea toki to e fai ha sio ki ai kapau 'oku to e 'ai 'o *recount* na'a lava p 'o to e meesi atu e 49 'o a'u 'o 50. Ka ko e fakakaukau ia 'ihe fakataha na'a mau fakahoko 'aneafi Sea ka ko u faka'amu p ke, fakahoko atu p he mea'i 'e he Feitu'u na kae 'uma' e Hou'eiki e Falé 'a e fakataha lelei na'a mau fakahoko ki ai. Pea kapau 'oku 'i ai ha me'a 'oku 'ikai ke u lava 'o fakakakato heni Sea ko u kole p ki he Feitu'u na ke faka'at p mu'a e Minisit Akó ke fakakakato atu pea mo ia. M l Sea.

Eiki Sea: 'Eiki Minisit Ako.

Tapou ki he laum lie fepoupouaki ke langa hake akó he fonua

'Eiki Minisit Ako: Tapu mo e Sea e Fale Alea 'o Tonga. Tapu ki he 'Eiki Pal mia Le'ole'ó kae 'uma' e Hou'eiki Minisit e Kapinetí. Tapu mo e Hou'eiki Fakafofonga e kau N pele. Tapu mo e Hou'eiki Fakafofonga e Kakaí. Sea 'oku tau fakafeta'i ki he 'Otua m l e tauhi 'ofa 'a langi, fakalaum lie lelei e Feitu'u na kae 'uma' e Hou'eiki 'o e Falé. Ko e fa'ahinga laum lie eni 'oku ou faka'amu ki aí, 'a e laum lie 'o e feng ue'aki mo e fepoupouaki. Pea ko u fiefia 'aupito he fakataha pea mo e ngaahi fel ngiaki ko na'e fakahoko 'aneafi, kae me'apango p na'e 'ikai ke fu'u tokolahi 'a e fakataha'angá ka neongo ia. Ko e ngaahi me'a kotoa p eni kuo fakahoko atu 'e he Fakafofongá pea 'ikai ko ia p ka ko e faiako eni 'i he Potung ue Akó.

Ko e 'uluakí, ko e me'a ko eni ko fel ve'i pea mo e ki'i me'a'ofa ko e *allowance* ma'a e kau ako faiakó. 'Oku mo'oni 'aupito 'aupito ia. Ne u fakatokanga'i p ia 'e au he'eku kei 'i tu'á 'a e holo 'aupito 'aupito 'a e tu'unga lelei, te u ng ue'aki p fo'i lea ko e laul taha, *quality* 'o e kau faiakó. Ko e 'uhingá he na'e 'ikai ke 'oange ha ki'i me'a'ofa ia ma'a kinautolu, 'oku ma'u ia 'e he Potung ue Mo'uí, mo e Potung ue Polisí, ko e tamaiki ko 'oku 'i he 10 'i he t naki tu'ungá ki 'olungá 'oku nau nautolu ki ai ko e 'uhingá 'oku 'oange ki'i me'a'ofa ia. Kae tuku p ke mau sio ki ai mo e kau 'ofisá kae fakah ha'amau pepa ki he Kapinetí ke te e faka'at ke fakafoki e *allowance*.

Na'a ku manatu'i lelei p au ia Sea 'i he taimi 'o e Feitu'u na mahalo na ke Sea p he taimi ko iá na'e 'osi faka'at ke 'oange 'a e *allowance* ma'a e kau ako faiakó pea 'oku 'ikai ke u 'ilo 'e au p ko e h e me'a na'e kei puke tu'u ai 'e he kau 'ofisá ia. Kae tuku ke fai ange mu'a 'a e sio ki aí.

Hang ko eni ko e lave ko eni ki he *text book* mo e ' me'a ko iá, ko e *website*, ko e me'a ko eni fel ve'i mo e leá 'oku totonu ke tatau p 'a hono seti 'o e lea fakapilit ni á pea mo e lea faka-Tongá pea mo e ngaahi p to'i 'ilo 'oku totonu ke 'ilo 'e he f naú pea mo e ngaahi lea ko . Ka na'e 'i ai e ki'i faingata'a na'a mau fehangahangai mo ia. Na'e 'ikai ke lava 'e ha taha ia mei heni ke liliu e ngaahi lea, 'a e pepa sivi faka-Falanis mo e pepa sivi Siainá mo e pepa sivi 'o e ngaahi lea mulí. Ka te mau feinga ke ma'u mai ha taha ke ne lava 'o liliu kae lava ke mau lava 'o tala p 'oku ma'ama'a p mamafa, p 'oku fe'unga tatau pea mo e lea ko eni ko fakapilit nia pea mo e lea faka-Tonga. Ko e me'a ko eni fel ve'i ko eni pea mo 'enau ng ue ko eni fai fakaloto'apí, *Internal Assessment*, te mau sio mo kimautolu ki ai he 'oku 'i ai pea mo e sio ki ai 'a e k miti 'aneafi na'a 'oku lahi ange hono tokonia ia 'e he kakai kehé 'a e ki'i tamasi'í 'o h ai mei he taumu'á, 'oku 'uhinga 'oku 'oange ki he ki'i tamasi'í ke fakaangaanga ia ki he'ene 'alu ki he 'univ sití.

Pea mahalo p Sea ko homou taimí 'i he pule ko eni e kau p langí na'e 'a'ahi mo e ngaahi 'apí ia, 'o e 'api ko 'o e Ako Ma'olunga 'o Tonga mahalo 'oku mea'i p 'e he Tokoni Seá Fale Aleá. Na'e vakai'i mo e 'apí ia 'oku 'i ai e ki'i t pile, 'oku 'i ai e maama fe'unga ke ako ai e f naú. Te mau sio ki ai pea mo e sio p ki he me'a fakalaó 'Eiki N pele mei 'Euá, na mau atu mautolu ke h ki he falé kae faka'ilo mautolu ia 'e he 'apí. Kae te mau sio ki he ngaahi me'a ko iá, 'oku mo'oni 'aupito ia.

Pea hang ko eni ko e lave ko eni ko ki he maaka lava 'o e tamaikí mei he 43 ki he 57. Te mau sio ki ai. Ka ko e hang ko e ko na'e fai e feme'a'aki ki ai 'aneafi, na'a mau holoki hifo mei he 50 ko e h eni ia ki he ngaahi l voló 'o 'alu hifo ki he 33. Te mau hanga 'emautolu 'o feinga'i eni, ko 'eku fakakaukau p eni 'a'akú ka te mau toki talanoa mo e kau 'ofisá ke fusi'i hake ki he 50 ke kei ma'u p *quality*. Ko e 'alu ia ko ki he 33 'oku fu'u t lalo ia. Ka ko u

kole atu p ke tau ng ue'aki mu'a e laum lie ko eni 'o 'etau fepoupouakí mo 'etau fetokoni'akí ka tau feinga'i ke langa e akó 'i hotau fonuá he ko e me'a ia 'oku mou mo'ui'aki 'e he fonuá. M l 'aupito Sea.

Poupou ki he ngaahi fokotu'utu'u ke fakatupulaki e ako

'Eiki Sea: M l 'aupito 'Eiki Minisit . Pea ko u tui 'oku, ko e ngaahi me'a ko ena 'oku fai ki ai e feme'a'akí. Ko e me'a ko ena ki he vahe ko ena 'a e kau ako fakafaiakó na'e fai p 'i he kuo hilí. Ko u 'ilo p na'e tali 'i he 2002 na'e fai mai e fokotu'u mei he *FITA* ke, 'o kole. Pea ko u tui mahalo na'e tali ka ko e me'a p ia na'e fai mei he kuohilí. Pea ko u tui ko e ngaahi me'a ia 'oku, na'e lelei 'aupito he na'e kau ia he me'a 'oku ne to e faka'ai' ai ai e kau, kau ako fakafaiakó. Pea ko u tui 'oku, ka ko e me'a p foki ko e me'a ia 'a e potung ué. Pea kapau ko ena 'oku ke foki mai, 'oku tonu p ke to e fai ha fakakaukau'i fakalelei 'a e *allowance* 'a e tamaikí he 'oku 'ikai ko ha me'a kovi. 'Oku lelei ia ke to e fakatupulaki ai 'enau ng ue mo e, he mahalo ko e to e me'a 'e taha foki ko 'oku tau feinga'i ko ke 'ave kinautolu ko ki tahí. 'Oku ki'i faingata'a he 'oku tonu ke to e fai ha fakatokanga'i e ' me'a ko iá. 'Oku kei lele p foki mo e *in-service* 'a e kau faiakó he ko e me'a 'e taha 'oku tonu p ke vakai fakalelei e ngaahi *training programme* pea mo kinautolu ko eni 'i 'Aositel lia, Nu'usila pea 'ave kau faiako totonu fekau'aki mo e Fika p ko e *Chemistry* p ko e *Physics*. Pea ke 'ave ke nau *attend* e ngaahi me'a ko ení. Pea 'oku lava p foki ke fakafetongi mo e ngaahi ako ko eni 'i mulí ke nau ha'u mahalo 'oku m hina 'e 6. Ka 'oku kau lelei ke 'ave kau faiakó ke nau ako 'i muli fekau'aki pea mo e ' silapa ko eni 'oku tau fokotu'utu'ú he ko u tui 'oku sai p ' ngaahi silapá mo e ngaahi me'a ko eni 'oku *introduce* mai ko eni ki he me'á. Ka 'oku tonu p ke *aware* e kau faiakó ki he ngaahi silapa ko iá mo e ngaahi *curriculum* ko eni 'oku fokotu'utu'u. Pea 'oku tonu ke train kinautolu 'o fakatatau mo e ngaahi fiema'u ko eni 'a e potung ue kae 'oua te tau feme'a'aki 'o, he ngaahi palopalema ko eni 'oku hoko he ngaahi 'aho ní. Ko u tui 'oku lelei p ngaahi me'a kotoa ka 'oku tonu p ke 'ange ha taimi fe'unga ke fai e ng ue ki ai 'a e potungaué pea mo teuteu'i mo e f naú ke mahino kia kinautolu 'a e ngaahi feliliuaki 'oku ...

<001>

Taimi: 1030-1040

'Eiki Sea: ... 'oku hokó pea ko ia 'oku, ka ko u tui p ke tonu p ke hokohoko p 'a e ngaahi fakataha peh ki he fekau'aki pea mo 'etau f nau he 'oku mahu'inga 'aupito. He 'oku ou tui ko moutolu kotoa 'a e Hou'eiki M mipa 'oku 'i ai homou f nau pea 'oku tau fiema'u 'a e lelei kotoa ma'a 'etau f nau koe'uhí he ko e kaha'u ia 'o e f mili pea mo e fonua ni. Pea ko ia 'oku m l 'aupito e l pooti ko ia mei he Fakafofongá kae 'uma' e Minisit . 'Eiki N pele.

Lord Tu'iha'ateiho: Tapu pea mo e Sea fakatapu atu ki he 'Eiki Tokoni Pal mia kae 'uma' 'a e Hou'eiki 'o e Fale Alea 'o Tonga. Tau fakafeta'i p ki he 'Eiki taulama hao 'o fakahaofi kitautolu mei he ngaahi fakat maki kehekehe 'oku hoko he Pasifiki kae hao p ki'i fonua ko eni ko Tonga.

'Eiki Sea na'e kau atu 'a e motu'a ni 'i he fakataha ko eni ko fekau'aki mo e Minisit Ako pea mo e kau Tal kita ko eni he akó pea mo e Sea. Pea na'e fu'u fo'ou ki he motu'a ni 'eku sio he ngaahi naunau 'oku ng ue'aki ke sivi'i ko 'a e f nau ke to e feinga'i ko ke to e lelei ange 'enau faifatongia 'i he loki ako. Pea na'e hanga 'e he Fakafofonga N pele ko eni ko mei he ongo Niua 'o 'eke ai e me'a 'o fekau'aki mo e fa'ahinga sivi fo'ou 'oku fai 'a ia ko e peh ko e *left brain* mo e *right brain* p ko e 'atamai. 'Oku sivi'i leva 'a e *neutrons* ko honau 'atamai 'o t leini'i (*trainee*) ia ke to e vave ange. Ko 'ene vave ange 'e to e *react* vave ange ai

hoto sino ki ha fa'ahinga me'a 'a ia 'oku to e poto ange ai 'a e f nau ko e 'uhingá he 'oku nau lava nautolu, to e oma ange 'enau fakakaukau h fanga he fakatapu.

Pea ko u sio hifo p heni 'i he ngaahi ako fo'ou 'a ia 'oku ui ko e *halo neutral science*. 'A ia 'oku nau peh ko e tangata ko eni ko 'oku fakam lohisino 'oku ne hanga 'e ia 'o *produce* 'a e fa'ahinga me'a ko eni. 'A ia 'o to e vave ange ai 'ene fakakaukau 'o lava ia 'o fakakaukau' i 'i tu'a he puha 'i he ngaahi fa'ahinga ' lia kehekehe p pe ko e, pea 'oku nau 'osi tesi' i 'a e me'a ko eni 'i he s poti. He ko e peh ko e p seti 'e 90 ia ko e 'atamaí pea p seti p 'e 10 'a e fakam lohisino. Pea 'oku ng ue ia 'i 'Amelika. Kapau te mou me'a ki he ni'ihi 'oku nau 'i he ' s poti kehekehe 'oku nau tui 'a e ngaahi *headphones*. Pau peh p foki 'e au ia ko e *headphone* ko eni ko ha, ko e t ko ha fasi p ko ha me'a peh .

Ko 'enau ng ue'aki ia 'e nautolu 'a e me'a ko eni ko e 'uhinga ke to e oma ange 'enau fakakaukau 'i he taimi ko 'oku nau va'inga ai p ko e pasiketipolo, *baseball* p ko e 'akapulu pea mo e hikí. He 'oku nau ui ko e, na'a nau ng ue fa'a ng ue'aki e me'a ki mu'a 'oku ui ko e *visualization* 'a ia 'oku te *visualize* 'ete me'a 'oku fai pea te 'alu atu p kita 'o fai kuo te 'osi lava ia 'e kita 'oku 'ikai ke te to e, ka ko e fa'ahinga ng ue p ia 'oku ng ue'aki 'i 'Amelika pea 'oku peh 'oku ng ue. Ka 'oku sai ia hang ke 'omai ki he fa'ahinga me'a ko iá ki he'etau f nau ko 'i Tonga ni he 'oku tau ma'u 'etautolu 'a e 'atamai lelei. Pea ko e taimi ko 'oku ako ai ko 'etau f nau 'i ha *language* 'e taha 'oku nau makehe atu kinautolu ia.

'I he'eku kei kalasi nima ne u fokoutua 'i muli 'ou ha'u e tokotaha ko e hangatonu ange mei Tonga ni. Pea mau kalasi Fika na'e 'ikai ke fu'u f f 'eku Fika. Na'e hanga he 'e tokotaha ko eni 'o t k toa 'a e fu'u 'apiako k toa. Vale he lea fakap langi ka ko e Fika ia na'e fu'u, 'alu p 'o a'u ki he *intermediate* ko u kei manatu'i p tokotaha ko eni. Pea ko 'eku poupou p 'a'aku ki he ako 'etau f nau p ko ha me'a ko 'e to e lelei ange ai 'enau akó ke, he te tau hang p tautolu ia ha fu'u *producer* ko 'etau pehe'i atu p 'etau f nau ki muli nau 'o fai 'enau ako pea nau 'omai e ngaahi 'ilo ko ia kia tautolu to e foki mai 'o tokoni'i hotau ki'i fonua ko eni ko Tonga. M l 'aupito Sea.

Mahu'inga ke ma'u tamasi'i ako ha me'atokoni lelei he pongipongi

'Eiki Sea: M l 'aupito 'Eiki N pele. Ko e lelei taha p foki ki he'etau f nau ke nau ' he pongipongi 'oku 'oange 'a e me'akai fe'unga ke palanisi koe'uhí ko e taimi pongipongi ko e taimi ia 'oku fu'u fiema'u ai, koe'uhí ke nau ' ' he taimi ko 'oku fai ai ko he 'e faiako 'a e faiako. Pea 'ai mo e polokalama *physical education* miniti 'e 20 he 'aho kotoa p ko e tu'o ua he, kae kehe ke lava ke ki'i tamasi'i. Ko e me'a ia 'a e potung ue p ko e me'a ia 'a e ako ko ia. Ka 'oku ou tui ko e me'a mahu'inga ke 'oange ki he f nau 'a e me'akai totonu ki honau ki'i sínó he 'oku m hino p 'oku 'i ai e ngaahi f mili 'oku 'ikai ke fu'u ma'u ha me'a f f 'o hang ko e ngaahi f mili. Pea 'oku tonu p ke, he ko e me'a ia 'e lava ke ma'u 'a e mo'ui lelei 'a e f nau, pea 'oku tau faka'amu p 'e 'i ai ha fa'ahinga polokalama ke *provide* 'o hang ko e kuo hilí na'e fa'a 'ai 'o tufa ha hu'akau 'oange ki he ngaahi 'apiako ko e, 'o lave ai 'a e fa'ahinga na'e 'ikai ke ma'u si'i ma'u me'atokoni. Ka ko u tui ko e ngaahi me'a ko iá 'oku ne lava p ke tokoni he ko e, pea 'oku 'i ai p mo e ngaahi polokalama.

Ko nautolu ko 'oku 'ikai ke fu'u 'atamai 'oku tonu ke fa'u 'a e polokalama ia ko e h 'enau me'a ko 'oku nau sai. Na'a 'oku 'i ai ha ki'i tamasi'i 'oku sai he me'a faka'uhila p ko e me'a fakam sini. 'Oku lava p he ngaahi polokalama peh he foomu *three* koe'uhí ke 'oange kia kinautolu pea ta'ota'ofi e hola he akó mo e nofo mai mei he ako. He 'oku nau meimei nofo mai p mei he ako he *form four, form five*. Pea 'oku ou tui na'e fa'a 'i ai p 'a e polokalama ke lava ke 'oange 'a e manako ko 'a e ki'i tamasi'i pea ko e taimi ke h mai ai ki tu'a 'oku

hangatonu ki he *technical* p ko e vok sió. Kae 'oua 'e, he 'oku ou tui 'oku me'a ia 'a e potung ue ka 'oku mo'oni 'aupito 'a e ngaahi me'a ke, 'oku tonu p ke tau tokanga ki he'etau f nau. Pea 'oku sai p ko e K miti S siale 'oku nau fakatokanga'i p me'a ko ke nau f ng ue'aki p mo e Potung ue Akó ko e h 'a e ngaahi ki'i tokoni.

Ka koe'uhí ko e pa'anga 'oku 'oatu mei he Falé ki he potung ue ke fai 'aki homou ng ue pea 'oku tonu ke, ko e h e ngaahi me'a 'oku lava ke fakahoko atu. Ko e Potung ue Mo'uí mo e Potung ue Akó ko moua 'oku lahi taha homo patiseti. Pea 'oku tonu ke ng ue lelei 'aki pea 'oku ou tui p 'oku tonu p ke 'i ai 'a e 'ilo 'a e Fale ko e h e ngaahi me'a 'oku ng ue'aki 'a e pa'anga ko iá ke fakalelei'i 'etau ako. Me'a mai fika 'uluaki N pele 'o Vava'u.

Lord Tu'i'í fitu: Tapu p mo e Feitu'u na Sea pea fakam l atu he faingam lie kole p ke u h fanga he ' tala fakatapu kuo fakahoko ho Fale 'Eiki ni. Sea ko u tu'u p 'a'aku ia 'o pou pou ki he 'Eiki Minisit Ako. Ko u lave'i p au 'a e taukei kotoa 'o e 'ilo pea mo 'ene taukei ko eni he'ene ng ue fuoloa he fakafaiakó mo e ngaahi tu'unga 'o e ngaahi 'apiako ko u lave'i 'e au. 'Oku 'osi 'i ai e v sone ia ai 'oku ne 'osi mea'i 'e ia ia 'a e mo'oni ai. 'Oku 'ikai ke hang ia ko e me'a ko eni 'oku fihí tu'u holo ko 'oku tau v lau ai. Hang ki he motu'a ni nau lele atu 'o, neongo p 'a e t sipa 'a e motu'a ni 'o h ki 'At nisi.

Sea na'e 'ikai ke sio 'a Tonga ni ia 'o 'ilo'i 'a 'At nisi. Ka ko 'eku m lie'ia hono lava he 'e kau tangata 'o e taimi ko iá 'o ng ue'aki 'a e s lapa 'a Niusauele 'i 'At nisi. Manatu p Sea 'a e motu'a ni ko e toetoenga ko 'o e ' k lisí ko kinautolu ia na'e 'i he ki'i 'apiako he loto ano ko . 'Ikai ke sai 'a e fale akó ia hang ko Tonga *High School* 'ikai ke vala ta'ovala 'a e kau faiako ia he 'oku taumai 'oku sai 'enua vahe. Ka ko e fo'i s lapa ko na'e tataki 'aki he 'e tokotaha ko eni 'a e 'apiakó na'e lava p ia he 'e ni'ihi ai. 'Oku 'ikai ko ha fu'u 'apiako ia 'a Tonga ni 'apiako p ia 'a e tokotaha 'o 'alu ai 'a e fu'u kau *scholar* ai mei Tonga ni. Na'e 'i ai 'a e ki'i t kehekehe ia ai 'i 'Aositel lia ai. Hang na'e fu'u tali ange 'a 'At nisi ia 'i he ' 'univ siti, 'Univ siti Sen *Australian* ...

<002>

Taimi: 1040-1050

Lord Tu'i'í fitu: *National University* na'a mau h mautolu ki ai. Pea ko e 'alu ange ko kau ako ko mei hení 'oku ia ki *Wollongong*, *Niusauele*, *Sydney*, mo e ngaahi 'univesiti peh p . Ka ko 'eku laú ki he taukei ko 'a e tokotaha ko iá. Hang ko e me'a 'a e Feitu'u na, me'a lelei hono 'ave ma'u p kau faiakó ke teu'i ha m hina 'e fiha 'i muli, he 'oku tau fusi e akó ke fakafeitu'u ka ko e taimi ko 'oku tau lele ai ki muli 'o akó, 'oku folahi mai 'a e ngaahi sivilaise ia 'o e U sité pea 'oku ki'i fet 'aki ia pea mo 'etau kau ako ko hení. Ko e kau fakatotolo p 'e a'u, 'e mahino kia nautolu 'a m mani pea te nau lava 'o fakahoa hang ko e me'a na'e teu'i 'e Molitoni ko 'i Tongá ni. 'Alu atu p kau tama ia ko eni 'a Tongá ni na'e ako 'ia Molitoni 'o lava e lilie e Tohitapú mo Molitoni 'i Pilit nia, ka na'e te'eki ke nau ako lea Hepel nautolu pe Kalisi hang ko e ngaahi *linguistic* ko eni hang ko e ngaahi lea ko ená. Ai p ngaahi fo'i founga ia, ko 'etau hanga 'o 'omai e ngaahi ma'olunga 'o e ngaahi silapa mulí. Hang 'oku tau hanga kehe kitautolu mei he tu'unga 'oku ai 'a e *Harvard* mo e *Oxford*, ko e mo'ui 'anga ia 'o e Pasifiki ni pea mo e ngaahi *scholar* lalahi, na'e a'u ai 'o faiako e kau Tongá ia, na'e 'ikai ke fu'u sai e lea fakap langí ia. Nau 'o faiako he ngaahi 'univesiti tal 'i Papua Niukini, taimi ni ia, te'eki ke kalasi 10 ha ki'i leka ia ha *High School* si'isi'i e lea fakatongá, sai ange e lea fakap langí. Meimei ko e kau ako ko na'e a'u 'o toket fil sefa ko 'a Tongá ni ko 'i *Harvard* ko e 'Univ siti Fakafonua 'o 'Aositel lia, 'alu atu ki he 'Univ siti 'o Nu'usila, ko e

ngaahi founa na'e hu'ihu'i takai p 'i he Potung ue mo e ngaahi silapa 'o e ngaahi fonua ma'olunga ko te tau matap ai ki Pilit nia mo 'Iulope mo 'Ameliká.

Kuo u tui p ko e taukei 'oku 'i he Minisit he taimi ni hang ko e me'a 'a e Feitu'u na, te tau to'o mai p ngaahi me'a mei 'Aositel lia mo Nu'usila he'etau feng ue'akí, ka 'oku ou manavasi'i ki he kaha'ú Sea, na'a faifai e ngaahi *AUSAID* ko ngaahi sikolasipi 'a 'Aositel liá pea 'e to e fakafoki mai p ke to e fai p 'i Tongá ni. Taimi ko ko 'ene ma'u ha'ate sikolasipi mei he Pule'anga 'Aositel liá ko 'ete 'alu 'o ako 'i 'Aositel lia, ko 'ete 'alu p 'o ako ai. Taimi ni, 'oku ki'i ... to e ki'i lulululu ia 'o sivi'i he'etau founa fakal kolo 'atautolu fakapasifikí, pea peh mai, sikolasipi eni e Pule'anga 'Aositel liá, mahalo 'oku sai p 'a *USP* ke ke nofo ai.

Ka ko e ngaahi sio p ia mei tu'a fakav sone. Ko e lelei 'o e ako ko , tau 'uhinga 'oku fai p ai e holó he kuo hilí, kuo 'i f 'a Nu'usila? kuo 'i f 'a 'Aositel liá? Ko e h na'e lava ai p fa'ahinga ia 'o 'alu atu mei heni 'o h 'i he *Harvard*? 'Ikai ke tau toe lava 'etautolu 'o fai he taimi ni. Ko e h na'e lava ai p tangata Tonga ako ia 'o 'alu p 'o h 'o ako 'i *Oxford*? Hang p ko e kau ako he Saienisí. Tonu p ke siofi. 'Oku 2 p mala'e e akó, 'oku 'ikai ko e fo'i sio fakalukufua 'i he pule'i pe fo'i fakakaukau ha tokotaha. Hala ia. Mate e fonuá he fulut makiá. Ko e 'Aati p mo e Saienisí. Fai hono teu'í ai. Pea okooko e 'u me'a ko ena he kuohilí mo e taukei 'a e Tongá, 'ene teu'i e 'atamai e Tongá ko e me'a ia 'oku a'u ai e Tongá 'o tau fika lahi ai kitautolu he ngaahi fonua lalahi he toket fil sefá. Kuo 'i f fo'i kuki ko iá? F fo'i me'atokoni faka'aho ko ia na'e teu'i 'aki p ia he'e kau faiako, 'o e kuohilí, 'o e valungofulú, kuo fonu ai 'a Tongá ni he toket fil sefá. 'i he mala'e kotoa p .

Poupou ke 'oange allowance kau faiako

Ko e ngaahi visone p Sea, mo e loto mateaki, mo e ng ue fakataha. Pea 'oku ou tokoni atu ki he me'a na'e me'a ki ai e 'Eiki Minisit , 'oange ha ki'i me'a'ofa 'a e kau ako faiakó. He 'oku 'ikai ke kei hoko e setifikeiti 1, 2, 3, kuo nau ako *undergraduate* nautolu he taimi ni. Tipiloma. Kuo foaki p 'u ... mahalo ko e Potung ue lahi taha eni e me'a ko e mata'itohi 'i he fakafaiakó, he *education*, 'a e Potung ue 'a e Minisit Ako. 'Osi e fu'u kau tipiloma mahalo 'e toko 30, he fanga ki'i *Early Childhood* p . 'Alu hake ki he *Primary School*, pea 'oku fonu e fonua ni 'i he lelei hono teu'i fakafaiakó. Kei ai p ki'i me'a 'e taha 'oku toe, 'oku ou 'ilo'i p 'oku mea'i p ia he Minisit Akó, ko hono to e fakakakato p , to e 'omai p mo e ngaahi 'u me'a na'e s s uni'aki e ngaahi 'ató, he 'ikai ke to e tulutulungia ai e falé, kuo lava leva 'a loto fale ke nau 'ilo 'a e 1 t naki mo e 1 'oku ai hono mata'ifika 'oku tonu. Ko ia p Sea. M 1 .

'Eiki Sea: M 1 'Eiki N pele pea 'oku ou manatu'i lelei p , mahalo ko hono toutou kinisi koe he Tonga *High School* kuo ke a'u ai ki he tu'unga ma'olunga he taimi ni. Pea 'oku fakatohitapu p foki 'oku fa'a talamai p , 'ai p mo ki'i kinisi, he ko e me'a ia 'e to e ako lelei ai mo me'a. 'Eiki Minisit .

Ngaahi polokalama ke teu'i 'atamai f nau ke langa hake ako

'Eiki Minisit Ako: Tapu mo e Seá mo e Fale 'Eikí. 'Eiki Sea, 'oku ou kole fakamolemole atu he'eku to e fokoutua tu'o ua haké 'o maumau'i e ngeia 'o e Falé, ka ko 'eku fiefia p ke u fakam 1 atu ki he Feitu'u na kae 'uma' e ongo 'Eiki N pelé, 'i he tokoni mo e poupou. Hang ko e me'a ko eni 'a e 'Eiki N pele Fika 2 'o Ha'apaí ki he *neutron*, 'oku ai 'emau ngaahi polokalama ki ai. Ko e solopani, ko 'emau sipoti, ko eni na'e mai e Seá ki he *physical education*, pea 'oku mau a'u ki he polokalama ko e t e tepi 'o lea atu kae fanongo p pea fehu'i atu mo e fehu'i ka ne tohi. 'Oku 'ikai ke lau ia ha pepa. 'A ia ko 'emau founa ia ke mau ng ue'aki ki af. Pea Sea kuo u kole ki he kau faiakó ke t e patá ke lahi ke momoho ke si'i

ma'u me'atokoni ai e fa'ahinga ko 'oku te'eki ma'u me'atokoni, pea 'ikai ke ngata ai,. Ka 'oku ai e fakakaukau ke 'ave k toa 'a e 'u koosi *vocation* ki ha feitu'u 'e taha pea 'alu mo e 'u koosi k toa ko ki he ngaahi ako ma'olunga ang *Higher Education*, ki ha feitu'u 'e taha.

Kole tokoni fale ako fo'ou ma'a e 'apiako Fokololo

'Oku fakah mai kiate au mei he Fokololó, kuo fu'u tokolahi e f nau kuo h ange ki he *carpentry*. Ki he tufungá. Kuo a'u eni ia 'o toko 90, pea 'oku tokolahi 'aupito mo e 'u kalasí pea 'oku ou kole p 'e tali p he 'Eiki Minisit Pa'anga Le'ole'ó kapau te u kole ange ke langa ha fale ako. 'Oku fiema'u ha fale ako ia 'e 4. Fiema'u mo e holo ia. Ko e 'uhingá ke lava 'o k toa k toa ai e Fokololó. Pea 'oku ou fie fakah atu Sea pea mo e Hou'eiki 'oku manakoa 'aupito e polokalama ko ení. Pea ko e kau tufunga lelei taha he taimi ni, ko e fa'ahinga na'e teu'i mei he Fokololo-e-Haú. Pea kuo ha'u 'a Nu'usila ia 'o talamai p na'e ako 'i f eni. Peh 'enautolu ia na'a nau ako 'i Nu'usila p ko Pilit nia. Pea ko e talaatu p ko e ako p he Fokololó. Ka ko e tu'unga ia 'oku mau 'i ai he taimi ni 'Eiki Sea, kae 'uma' e Hou'eiki e Falé. M l 'aupito.

Tokanga ke kole ha tokoni ki he polokalama ako fakatufunga

'Eiki Sea: M l . 'Oku 'i heni p foki 'a e 'Amipasitua mei Toaké, 'oku *present* 'ene *credential*. He kuo u 'ilo p na'e 'i ai e tokoni ki mu'a atu 'a Toake na'e fe'unga mo e 1 miliona 'o lava ai 'o langa e fanga ki'i fale ko ena 'e 3 mahalo he Fokololó. Pea 'oku ou tui p 'oku 'aonga. Ka koe'uhí 'oku 'i heni na'a mou lava ke mou to e talanoa mo e tokotaha ko ení he 'oku ai p foki 'enau ngaahi tokoni. Kai kehe ko e taha ia e ngaahi me'a, he koe'uhí na'e 'i ai e fakahahanga 'i he taimi ko eni 'oku mavahe 'a 'Amelika mei Siapaní, na'a nau peh te nau langa 'enau fakakautau ki he ngaahi mala'e, ki *Guam*. Ka na'e fiema'u foki 'a e kau tufunga lahi, pea 'oku ou tui ko e taha eni e ngaahi me'a 'e lava ke mou to e sio ki ai 'e 'aonga kia kinautolu ko eni 'oku ako fakatufungá. He 'oku ai p foki 'a e ... he 'oku ako mai pe foki ki ai 'etau Tau Malu'i Fonuá, pea 'oku ou tui ko e taha eni e ngaahi me'a 'oku mahu'inga 'aupito 'a e ng ue 'a e Tau Malu'i Fonuá, koe'uhí ke nau tokoni ki he fakatamaki fakaenatulá 'oku lava ke nau hanga 'o langa fakavave 'a e ngaahi fale p ko e ... ki he ngaahi 'otu motú, pea 'ikai ngata foki ai ka 'oku tau ng ue'aki ki he taimi ko 'oku nau 'alu ai ki he ako fakakautau pea ngaahi fonua kehé. Ka ko e taha eni e ngaahi polokalama mahu'inga pea 'oku tonu p ke vakai'i fakalelei he Potung ué.

'I he 'ene peh , tau hoko atu mu'a ki he 'etau 'asení. 4. Ko e folau. Kalake ke lau mai p mu'a 'a e tohi fakaafe ko eni ko ki he folau ko ení pea tau toki ...

Fakaafe folau mei he AFFPD

Kalake T pile: Tapu mo e Sea e Fale Aleá, 'Eiki Pal mia Le'ole'ó, mo e Hou'eiki M mipa kakato e Falé kae 'at ke lau atu 'a e tohi fakaafe folau ki he Fakataha'anga 'a e Hou'eiki Fale Alea ki he Tupu Tokolahí mo e fakalalaká.

'Eiki N pele Tu'ivakan ,
'Eiki Sea 'o e Fale Alea 'o Tonga.

Kaveingá : Konifelenisi Fakavahefonua 'a e Hou'eiki Fale Alea Ki He Fakafepaki'i 'o e Fe'ave'aki Ta'efakalao 'o e Kakai, Fakataha hono Ua 'a e K miti Tu'uma'u ki he Potupotu Tatau 'a Fafine mo Tangata mo hono Fakam lohia 'o Fafine mo e To'utupu, mo e Fakataha Fakavahefonua Si'i 'a e Ngaahi K miti Palani Fakafonua, 'aho 21-23 'o M 'asi 2017, *Bangkok, Thailand*.

‘Eiki N pe le Tu‘ivakan ,

Tuku mu‘a ke u fakafofonga‘i atu ‘a e Fakataha‘anga ‘a e Hou‘eiki Fale Alea ‘o ‘Esiá ki he Tupu Tokolahí mo e Fakalalakaká (*AFPPD*), ke fakaafe‘i atu ‘a e K miti Fakafonua ‘a e Feitu‘u na ke kau mai ki he Konifelenisi Fakavahefonua ‘a e Hou‘eiki Fale Alea ki he Fakafepaki‘i ‘o e Fe‘aveaki Ta‘efakalao ‘o e Kakaí ‘i he ‘aho 21 ki he ...

<003>

Taimi 1050-1100

Kalake T pile: ...uofulu m -ua ‘o M ‘asi, 2017. Fakataha hono 2 ‘a e K miti Tu‘uma‘u ‘a e *AFPPD* fekau‘aki mo e potupotu tatau ‘a tangata pea mo fafine, mo e fakam lohia ‘o fafine mo e to‘utupu, mo e fakataha fakavahefonua si‘i ‘a e ngaahi K miti Palani Fakafonua ‘a e *AFPPD* ‘i he ‘aho uofulu m tolu ‘o M ‘asi, 2017 ‘i *Bangkok, Thailand*.

‘Oku ‘oatu ai ‘a e fakatangi atu ki he Feitu‘u na ke fili mai mu‘a ‘a ‘Eiki N pe le Fusitu‘a ko e M mipa Fale Alea mo e Tokoni Sea ‘o e K miti Tu‘uma‘u ki he Tupu Tokolahi mo e Sea mo m mipa ‘o e K miti Tu‘uma‘u ‘a e *AFPPD* fekau‘aki mo e potupotu tatau ‘a fafine mo tangata mo e fakam lohia ‘a fafine mo Hon. Veivosa *Light of Life* Taka, Fakafofonga Fale Alea mo e m mipa ‘o e K miti Tu‘uma‘u ‘a e *AFPPD* fekau ‘aki mo e To‘utupu ke kau mai ki he ngaahi fakataha ‘oku lave ki ai ‘i ‘olunga.

‘Oku taimi lelei foki ‘a e hoko ‘a e konifelenisi fakavahefonua ‘a Hou‘eiki Fale Alea fekau‘aki mo e fe‘ave‘aki ta‘efakalao ko ení, koe‘uhí ‘oku h mai ‘a e ngaahi fakalalakaka fakam mani lahi mo e fakavahefonua ‘o mahino ai ‘a e ngaahi ng ue lelei, k ‘i he taimi tatau ‘oku kei ‘i ai p ‘a e ngaahi pole.

‘E hoko ‘a e konifelenisi ko eni ko ha fakava‘e ia ma‘a e *AFPPD* mo hono ngaahi hoa ng ue ke fakataukei ‘a e Hou‘eiki Fale Alea ‘i he fakafepaki‘i ‘o e fe‘ave‘aki ta‘efakalao ‘o e kakaí, to e vakai‘i ‘a e ngaahi ‘uhinga tefito ‘o e fe‘ave‘aki ta‘efakalao ‘o e kakai, fevahevahe‘aki ‘a e ngaahi fakalalakaka ‘oku lelei fakamahino ‘a e ngaahi pole ‘i hono ta‘ofi ‘o e fe‘ave‘aki ta‘efakalao mo fokotu‘u h ngaahi palani fakalalakaka fakavahefonua mo fakafonua.

‘E to e hoko foki eni ko ha fakava‘e lelei ki hono taukave‘i mo fakam lohia fakapolitikale ki hono fakalao‘i ‘a e ngaahi lao mo e ngaahi tu‘utu‘uni ng ue ‘i he tu‘unga fakafonua mo e fakavahefonua. ‘Oku fokotu‘utu‘u ‘e he *AFPPD* fakataha mo e kulupu ng ue ‘a ‘Esiá Tonga ki hono fakangata ‘o e fakamamahi‘i ‘o e longa‘i f nau, sai p ‘a e konifelenisi ni ‘i he tokoni ‘a e Pule‘anga ‘Aositel lia.

‘E hoko atu ‘i he konifelenisi ni ‘a e fakataha hono ua ‘a e K miti Tu‘uma‘u ki he potupotu tatau ‘a fafine mo tangata, mo hono fakam lohia ‘o fafine mo e to‘utupu ‘i he pongipongi ‘o e ‘aho 23 ‘o M ‘asi. Ko e kaveinga ‘o e fakataha ‘a e K miti Tu‘uma‘u ko eni ko e kau mai ki he politikale ‘a fafine mo e to‘utupu.

‘E l pooti mai eni ‘e kinautolu ‘oku kau mai ki he fakataha ‘a e ngaahi ng ue lavame‘a kuo hoko hili ‘a e ‘uluaki fakataha ‘a e K miti Tu‘uma‘u ‘a ia na‘e fakahoko ‘i he ‘aho 23 ‘o M ‘asi, 2016 ‘i *Kathmandu, Nepal*, mo e ngaahi ng ue ‘a e *AFPPD* ‘i he 2016. ‘E fakam ‘ala‘ala atu ai ‘e he *AFPPD* ‘a e ola fakamuimui taha ‘o ‘ene ngaahi fekumi ke tokoni ki hono fakalalakaka

‘a e ngaahi palani ng ue fakavahefonua mo fakafonua ki he f ng ue’aki faka-Fale Alea ke faka’ai’ ai ai ‘a e kau mai ‘a fafiné mo e to’utupú ki he ngaahi ng ue fakapolitikale..

‘E ng ue’aki foki ‘e he *AFPPD* ‘a e fainga lie ko eni ke fakahoko h fakataha fakavahefonua si’i ‘a e ngaahi k miti palani fakafonua ‘i he ho’at ‘o e ‘aho 23 ‘o M ’asi, ke fakatatau ‘ene palani ng ue fakata’u ki he ngaahi palani ng ue ‘a e k miti fakafonua. ‘E lava ke kau mai ki he fakataha ko eni ‘a e m mipa Fale Alea kuo fili p ko e Sekelitali ‘o e k miti fakafonuá.

‘E totongi ‘e he *AFPPD* h tikite folau vakapuna me’a’anga, ngaahi houa ‘ilo, mo e vahe faka’aho ke ne feau ‘a e ngaahi fakamole fekau’akí. K taki ‘oku ‘oatu fakataha heni mo e ngaahi fakamatala fekau’aki mo e fakatahá kae peh ki he ‘senita fakaangaanga ‘o e fakataha ‘e 3, tu’utu’uni ng ue ki he fefolau’aki ‘a e *AFPPD* mo e fakamatala fekau’aki mo e ngaahi fakataha ke me’a ki ai ‘a e Feitu’u na.

‘E m tu’aki houna kiate kimautolu kapau ‘e fakapapau’i mai ‘a e kau mai ‘a e K miti Fakafonua ‘a e Feitu’u na ki he ‘aho 8 ‘o F pueli. K taki kae fakakakato mai ‘e he Hou’eiki M mipa ‘e folau mai ‘a e ngaahi foomu lesisita ‘oku ‘oatu fakataha mo e tohi ni, pea ke ‘omai ia ki he ‘ofisi ‘o e *AFPPD*. K taki k ‘i ai h to e me’a ‘e fiema’u ke fetu’utaki mai kia *Ms. Mika Marumoto, Tal kita Pule p ko Ms.Seema Caikwad*.

‘Oku mau fakam l atu ‘i he laum lie lelei ‘a e Feitu’u na kae kei hokohoko atu ‘etau feng ue’akí. Faka’apa’apa atu,

Keizo Takemi,
Fakafofonga Fale Alea ‘o Siapani,
Sea ‘o e *AFPPD*.

M l ‘Eiki Sea.

‘Eiki Sea: ‘Eiki N pele fika 2 ‘o Vava’u.

Tokanga ki he founa hono fili ha Memipa ki ha fakaafe folau mei muli

Lord Tu’ilakepa: Tapu p mo e Feitu’u na, tapu atu ki he Pal mia Le’ole’o kae ‘uma’ ‘a e Hou’eiki K pineti, Hou’eiki kae ‘uma’ ‘a e kau Fakafofonga ‘o e Kakai. Pea peh ki he ‘etau kau ng ue.

‘Eiki Sea, m l mu’a ho’o laum lie ‘o tau a’usia ‘a e pongipongi fakakoloa ko eni. ‘Eiki Sea ‘oku ou tu’u hake p au ia ‘i he pongipongi ni koe’uhí foki ko ‘etau fa’a founa ng ue anga maheni ki mu’a p ‘Eiki Sea. Ko hono ‘omai ‘a e ngaahi tohi ko eni pea ‘oku toki fili ‘e he Feitu’u na, mahalo na’a ‘oku toki fili ‘e he Fale ni, h taha mei he Falé p ko e ongo t pile pe ko e Tepile á e K pineti ke folau ‘i he ngaahi folau ko eni ‘Eiki Sea. ‘Oku ki’i hokohoko ‘a e ‘omai ‘a e ‘ tohi ki he Fale ni ‘oku tuhu’i pau mai p ‘Eiki Sea ‘a e ni’ihi ‘o e kau m mipá ia ‘Eiki Sea.

Pea fakamolemole p hoku ta’okete N pele ko eni ‘oku ‘ikai ke me’a heni, k ‘oku ou lave’i p mahalo ‘oku me’a mai p ‘i he leti . ‘Oku fu’u lahilahi ‘a e folau ‘Eiki Sea ‘a e tokotaha ko eni ‘Eiki Sea. Pea ko e me’a p ‘oku ou tu’u hake ‘Eiki Sea ke u ‘oatu ‘a e ...sai p Sea K miti Kakató ia Sea, tu’uma’u p ia ai. Ko ‘emau tafa’akí ‘oku mau kia au ‘oku ou fu’u ongo’i ‘a e lahi e ngaahi folau, t lu p ‘a e kamata ‘anga ‘a e Fale Alea mo e meimei ke fakahoko p folau ‘i he ngaahi fakataha ‘anga peh ni Sea.

Fehu'ia hano 'aonga e fakataha AFPPD ki Tonga

Ko e taha 'o e me'a 'oku ou fie fehu'i atu ai ki he Feitu'u na, 'oku tau m mipa 'i he kautaha ko eni ko e AFPPD? Ko e hano hotau ... ko e hano hotau 'inasi he 'oku ou lave'i p 'Eiki Sea 'oku hang ko e APPU, ko e ' fakataha 'anga ia 'oku fekau'aki pea mo e ngaahi lelei 'oku ma'u 'e he fonua.

'Eiki Sea 'ikai ke u lava au 'o fakamatala ki ha lelei te tau ala ma'u mei heni, k ko 'eku anga p 'eku vakai tui fakakalisitiane ko 'ene 'ata mai p 'a e tatau 'a e tangata mo e f fine mo e fakam lohia 'a e f fine mo e to'utupu mo e fakataha fakavaha'apule'anga si'i 'o e ngaahi K miti Palani Fakafonua 'Eiki Sea, 'oku ou ki'i fehu'ia 'Eiki Sea 'a e fa'ahinga fakataha 'anga ko eni. Hano fa'ahinga lelei te tau ma'u mei heni. Koe'uhí 'Eiki Sea 'oku mou mea'i p ko 'etau tui fakakalisitiane kapau te tau hang ko Trump, kapau 'oku tau tui fakakalisitiane pea 'ai ke pau ko e tui fakakalisitiane. Pea kapau 'oku tau tui veiveiua, hano 'a e me'a 'oku tau kei pusiaki'i ai 'a e founga ng ue ko eni 'Eiki Sea. He 'ikai ke tau lava 'o mato'o 'a e kakai ko eni mei he s saieti, k 'oku totonu ke to e m lohí ange 'etau tu'unga fakaako hono poupu'i kinautolu 'oku 'ikai hoa tatau eni mo e finangalo 'o e 'Eiki, 'Eiki Sea.

Mahalo p na'a 'oku hala 'eku faka'uhingá 'Eiki Sea, k 'oku ou 'oatu p ki he Feitu'u na ke ki'i me'a mai p mo tokoni mai koe'uhí ke 'ata'at hoku laum lie 'Eiki Sea 'i he fonua ni. Koe'uhí ko e folau ko eni, mahalo ko e tu'o ua eni 'ene folau mahalo 'i he ta'u ni, ta'u kuo 'osí'ikai ke u lave'i 'i he me'a tatau, pea 'oku te'eki ai ke 'ata mai 'Eiki Sea, ko e hano ko 'a e me'a lelei 'oku ma'u 'i he fa'ahinga folau ko eni 'Eiki Sea.

Ko e ' fa'a folau ko 'i he CPA ia Sea 'oku 'ikai ke tau to e veiveiua he ko e folau ko ia 'oku vahevahe tatau ai 'a e pa'anga 'o e Commonwealth. K 'oku 'ikai ke fa'a malava koe'uhí ko 'etau tokosi'i mei he Pasifiki. 'Eiki Sea kae fai p ha'o me'a 'a e Feitu'u na 'Eiki Sea. 'Oku ou fokotu'u atu 'Eiki Sea kapau p 'e hoko atu 'a e folau ko eni 'Eiki Sea, 'oku ou fokotu'u atu 'a e 'Eiki N pele Fakafongonga fika 1 'o Ha'apai ke ne fetongi atu 'e ia 'a e 'Eiki N pele 'o Niua, ke na me'a pea mo e Sea 'o e K miti Kakató 'Eiki Sea p ko e Fakafongonga fika 13 ki he folau ko eni 'Eiki Sea, mo me'a atu 'o 'eve'eva ke mo mea'i 'a e kehekehe uehé, 'a e fakataha he 'e te nau me'a ai, te nau me'a ai hotau tatau, k 'oku nau lou'ulu nautolu, koe'uhí k mou me'a atu 'Eiki Sea 'oku ou tui ...

Tokanga ki he liliu founga ng ue Fale Alea mo e ngaahi kautaha fakavaha'apule'anga

Lord Tu'iha'angana: 'Eiki Sea k taki 'oku mahino 'a e me'a ia 'a e Fakafongonga, 'a e N pele, kau ki'i tokoni atu p . Tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea pea tapu mo e Hou'eiki. Mo'oni 'aupito 'a e me'a ko eni 'oku me'a ki ai 'a e 'Eiki N pele fika 2 'o Vava'u, ko e hang p 'oku ke mea'i ko e tuku'au mai 'a e Fale ni mo hono ngaahi tu'utu'uni 'i he kuo hili, k 'oku ke mea'i p foki 'Eiki Sea mahalo ko e ta'u 'e 10 ko eni p to e si'i ange ai 'i he kuo hili, lahi 'aupito 'a e ngaahi kautaha ng ue fakavaha'apule'anga, mo e ngaahi kaveinga kehekehe, mo e feng ue'aki ko eni mo e Fale Alea 'o Tonga. Pea hang p 'oku mea'i ko e fakat t p ko e ngaahi ta'u ko eni kuo hili ko e mei k miti lalahi p ia 'e 2 'a e Fale Alea 'o Tonga. K 'i he taimi ni 'oku lahi 'etau ngaahi k miti kehekehe, pea hang p ko eni 'oku hano mai 'i he tohi fakaafe, 'a ia ko e 'uhinga ko e fatongia 'o e 'Eiki N pele ko eni 'i he k miti 'a e Fale Alea fekau'aki mo e hano ko eni hono ui 'a e taumu'a ko eni.

Pea ko ia 'oku ou fokotu'u atu p 'e au Sea neongo ko e 'uhinga ko e me'a ko ia 'a e 'Eiki

N pelé 'oku toki fili 'e he Fale, k ko e natula 'o e 'aho ni Sea mo e ngaahi ta'u ko eni si'i p ko eni kuo tau s tu'a ki ai 'oku kehe founa ng ue mo e feng ue'aki mo e ngaahi kautaha fakavaha'apule'anga ko eni.

Kae kehe k ko e me'a p ia 'a e Fale ke ...k ko e me'a p 'oku ou sio au ki ai ko e ngaahi...ko e poini 'oku ou pou pou ai ki he Fakafofonga, ko e fakamole. H neongo mo e fua tautau ko e h hano fu'u 'aonga 'o e ngaahi fakataha ko eni ki he Fale Alea 'o Tonga, h neongo Sea, 'oku h mai 'i he tohi fakaafe 'oku fua 'a e ngaahi fakamole ko eni, 'a e tikite folau pea mo e nofo 'anga pea 'oku 'i ai pea mo e *allowance*, kae 'i he tu'utu'uni 'a e Fale Sea 'oku 'i ai 'a e founa he ko e meimei anga maheni 'omai ko eni 'oku 'omai 'a e ' tikite *economy*, pea ko 'etau tu'utu'uni ko kuo pau ke *top up* ki he *first class* p ko e *business class* ko eni ko 'a e folau 'a e kau M mipa 'o e Fale Alea. Ko 'eku lave'i Sea 'e laka ange ...'oku laka ange 'a e fakamole ko ia hono *top up* 'i he *amount* ko 'o e fo'i... 'a ia ko e fakamole lahi neongo 'oku h mai ko eni 'oku fua 'e he kautaha ko eni p ko e h p 'oku ofi ai, k 'oku 'i ai 'a e fakamole 'a e Fale ni ki he ngaahi fakamole ko ia, 'a ia ko e ngaahi me'a ia 'oku ou pou pou ai ki heni.

K ko e fokotu'u ko eni ko 'a e 'Eiki N pele Vava'u 'a eni ko ko u tokoni atu p Sea ko e 'uhinga kehe ange founa ng ue he 'aho ni pea 'oku... ko e 'uhinga p pea neongo 'oku... pea 'oku ou lave'i 'e au ko e 'Eiki N pele ko eni pea mahalo mo e ngaahi kautaha feng ue'aki ko eni 'oku lahi 'enau ngaahi ...'a e ngaahi fakataha pea 'oku ou tui Sea mahalo ko e natula p ia 'o e me'a ko eni, 'uhinga ko e tokotaha p eni ia ko hono fatongia ia ko e Sea, 'a ia mahino 'a p ko he kuo hili, lahi 'ene me'a atu 'i he ngaahi fakataha ko eni, pea 'oku ou tui p au ko hono fatongia ki he ngaahi...k ko e poini p 'oku ou me'a ko e fakamole mo hono fua p 'oku 'i ai hano fu'u 'aonga ki he Fale Alea 'o Tonga 'a e ngaahi folau ko eni. M l Sea.

'Eiki Sea: M l .

Lord Tu'ilakepa: Sea, 'oku ou fakam l p au ki he 'Eiki N pele fika l 'o Ha'apai, k na'a ku faka'amu p 'e Fakafofonga 'Eiki N pele Fakafofonga Ha'apai, ke ke me'a 'a e Feitu'u na ia he 'oku tengetange 'a e M mipa N pele ia ko eni, mahino leva 'Eiki Sea 'oku ne ongo'i p 'oku 'ikai fe'unga ia ke folau 'Eiki Sea. Pea ko e tahá he 'ikai ke ma'u mai 'a e l pooti ia ...

Kau M mipa malava ke folau mei he K miti ki he Kakai mo e Fakalalakaka

'Eiki Sea: Ko ia, ki'i tokoni p 'e 'Eiki N pele, 'oku 'i ai foki 'a 'etau K miti Tu'uma'u 'e 10, pea ko nautolu p 'i he ngaahi k miti 'i he...'e lava ke nau folau 'i he ...kehe p k miti ia 'oku 'i ai 'a e ...k ko e lava p ...ko e k miti ko eni 'oku 'a eni 10 'a ia ko e fili ko ki he Tokolahi 'a e Kakai mo e langa fakalalakaka, ko e fika 16, *Hon.* 'Akosita Lavulavu, *Hon.* Veivosa Taka, Lord Fusitu'a, *Lord ...ko Hon.* 'Aisake Eke, ko *Hon.* Saia Piukala, pea mo e Sea 'o e Fale Alea. Ko kinautolu ia, pea 'oku 'i ai leva mo e kau m mipa talifaki. Ko *Hon.* M teni Tapueluelu, *Lord Tu'ilakepa*, pea mo *Hon.* Penisimani 'Epenisa Fifita. 'A ia ko kinautolu ia 'e lava ke nau ...ke 'ai mai ha'o fokotu'u ki ai.

Lord Tu'iha'angana: Fakamolemole Sea, k taki p he to e tu'u hake, ko e tokoni atu ia 'a ia ko eni 'oku hang ko 'eku lave ki ai ko e poini ia. 'Oku feng ue'aki 'oku 'i ai 'a e ' k miti 'a e Fale Alea 'oku fengaue'aki mo e ' kautaha peh ni, pea kapau ko e founa fili ia ko eni ko 'o e me'a ko e kau k miti ko eni, pea fokotu'u atu kapau 'oku tali 'e he Fale Alea 'a e poini ko eni 'oku malanga'i atu 'e he 'Eiki N pele pea fili h ...ke ki'i fetongi 'a e 'Eiki N pele ko eni ko e 'uhinga p he kuo lahi 'ene toutou me'a atu 'i he k miti ko eni, pea fili p 'i he ' hingoa na'a ke lau mai.

‘Eiki Sea: K ‘oku mea’i foki ‘e he Fakafofonga ...’a e Sea ‘o e K miti Kakato he koe’uhi he ‘oku fekau’aki pea mo e to’utupu, pea ‘oku ‘i ai ‘ene fiema’u ke me’a ange ia mo ‘enau k miti ‘anautolu. Ka ‘oku ...

Lord Tu’ilakepa: Sea, fakam l atu ki he Feitu’u na. Fokotu’u atu ‘a e Feitu’u na pea mo e ...

‘Eiki Sea: ‘Oku ‘ikai ke ...’oku ou kau au ‘i he *executive*, k ‘oku te’eki ai ke fai h fakataha ia, ‘oku toki fai ‘a e fakataha ia ‘a e *Executive* ia ki ‘amui, pea mahalo ko nautolu p eni ia. K koe’uhí ko e hang ko e tu’u ko eni ‘a e kaveingá ‘oku fekau’aki mo fafine, ko eni ko hotau Fakafofonga Vava’u 16 eni ‘oku tonu ke fakafofonga’i ‘a e kakai fefine mo e me’a, ‘e to e kau lelei ia kiatautolu ‘a e poupou h ...

Fokotu’u Hon. Lavulavu ke folau ki he AFPPD

M teni Tapueluelu: Tapu atu ki he Feitu’u na ‘Eiki Sea ko u kole p ke u poupou atu mu’a ki he Feitu’u na ‘Eiki Sea. Ko e kaveinga ko eni ‘oku mata’ ‘ ‘oku fiema’u ia ke *equal gender*. Ko e potupotu tatau ‘a e kakai fefine mo e kakai tangata ‘Eiki Sea. Pea ‘oku taha p Hou’eiki Fefine ‘i heni, ko e *equal gender* ‘oku fai ki ai ‘a e fakataha, pea ‘oku ou peh ‘Eiki Sea, fakapotopoto ‘aupito ‘a e taki ‘a e Feitu’u na ke kau ai ‘a e Fakafofonga ko eni, taha p ‘Eiki Sea. Poupou atu ‘Eiki Sea.

‘Eiki Sea: Fakafofonga fika 15.

Fokotu’u ta’ofi folau ki he fakataha AFPPD

S miu Vaipulu: Tapu mo e Feitu’u na Sea, Hou’eiki M mipa ‘o e Fale. ‘Eiki Sea ‘oku ou fokotu’u atu, tuku ‘aupito ‘a e folau. ‘Uluakí Sea ‘a e ‘uhinga, ko e h ha me’a ‘a Tonga ni ‘e ma’u mei ai, hala...

<005>

Taimi: 1105-1110

S miu Vaipulu : ... kuo fai ha fekumi’aki ha kau kumi h fanga heni? Hala. ‘Eiki Sea, pe ko e fakamolé, hang ko ia kuo me’a ki ai e ‘EikiN pele ‘o Ha’apaí, ‘e to e *top up* e tikité. Ka ko e h ha me’a te tau ‘omai? Lolotonga feava’aki e fonuá. Tuku kitu’a e kau ng ue leipá, ng ue lau’ahó, koe’uhí ko e ‘ikai ke ‘i ai ha pa’anga. ‘Eiki Sea, totonu ke fakasi’isi’i e folau ‘i he fonua ni. Fu’u lahi ‘a e folau ia, ‘Eiki Sea, pea ‘oku ou tui ‘oku totonu ke tali ‘e he Fale ni, ke ne kamata t ha s pinga. Nofo ‘i Tonga ni ‘o fai e ng ué ke lava, toki fakakaukau’i e folau, Sea. Folau ‘i ha me’a ‘oku ‘aongá. ‘E ma’u ai ha fo’i m ke kai e kaung ue lau’ahó, kae tuku e me’a ko ení, Sea. Fokotu’u atu. Fokotu’u atu ke mohetolo atu e me’a ko ení, he ‘oku hang ko e lau ‘a e Toket . Ko e mahaki p ia ‘oku tolonga. He ‘ikai ke mate ha taha ia kapau he ‘ikai tuku, ‘e tuku e folau ko ení. ‘Ikai ke ‘i ai ha mo’ui ia ‘e mole ai, Sea. Kole atu, tuku ‘aupito e folau ia.

‘Eiki Sea : ‘Eiki Minisit Mo’ui.

‘Eiki Minisit Mo’ui : Sea, tapu p mo e Feitu’u na, Sea, kae ‘uma’ e kau M mipa ‘o e Fale Aleá. ‘Oku tu’u hake p e motu’a ni ia, Sea, ke t langa he *issue* ko eni e folau. Ko e AFPPD, ko ení, ‘a e *Asian Forum of Parliamentarian on Population and Development*, ko e

‘siu mahu’inga ‘aupito ia ki m mani fakal kufua, Sea. ‘Oku ‘i ai e ngaahi me’a. Ko e folau ko ení ki he *women empowerment*, ko e fakaivia e kakai fefiné, ko e *gender equity* mo e ngaahi me’a. ‘Oku ou tuí, Sea, ‘oku mole-ke-mama’o ke peh ko e ngaahi folau he ngaahi fakataha, ke ma’u mai ha silini he fo’i taimi ko iá. Ko e ngaahi folaú, ke tau ‘unu’unu tatau mo e ngaahi fonua ko ‘i m maní, he ngaahi me’a. ‘Oku ‘i ai e ngaahi kaveinga mahu’inga he ngaahi me’a ko ení, ko e *Sustainable Development Goal*. Nga’unu k toa ki ai e m maní ia. Pea ko e ngaahi fakataha ko ení, Sea. Me’apango p , hang ko e fakahoha’á. He ‘ikai ke tuku e silini ia ko ení, Sea, ke ‘oange ke vahe e kau leipá.

Fokotu’u Fakafofonga Vava’u 16 ki he fakataha AFPPD

Ko eni na’e fai ‘e he Minisit ko ení ‘a e ng ue ki ai, ka ‘oku hang ‘oku ‘ohake e ngaahi me’a ia ko eni fekau’aki mo e leipá ia ke ta’ota’ofi’aki ‘a e folau ‘e mahu’inga ki he fonuá. ‘Ikai ke kau ia he mahu’inga he taimi ko ení, ka ko e kaha’ú, ‘i he’etau nga’unu fakam manilahi mo e ngaahi fonua ko ení, Sea. ‘Oku ou fokotu’u atu ‘e au, Sea, he ‘oku kau e me’a ‘a e kakai fefiné, ‘a e Fakafofonga Vava’u 16, ke ne hanga ‘o fakafofonga’i lelei kitautolu ‘i he tafa’aki ko ia, he *women empowerment*, ke fakaivia e kakai fefiné he ngaahi fatongia faka-Fale Alea ‘oku tau hanga ‘o fakahokó. Ko ia p , Sea. M l e ma’u faingam lie.

‘Eiki Sea : ‘Eiki Minisit Lao.

‘Eiki Minisit Lao : M l Sea, pea ‘oku ou kole ke u h fanga atu ai p he fakatapú, ki mu’a ‘oku te’eki ai ke tau me’a atu he mal l . ‘Oku ou ki’i

‘Eiki Sea : Pe’i vavevave mai p , ‘Eiki Minisita.

‘Eiki Minisit Lao : Sea, ‘oku ou ki’i lelelele atu au he Fakafofonga Vava’ú, ‘i he ‘ folau. Ka ‘oku ‘i ai e ; folau ia ‘oku mahu’inga. Ko e kuonga eni ia ‘o e ID. Lava p ke tau hanga ‘o ma’u k toa e ‘ me’a ko ení ‘i Tonga ni. Putuputu ange e folaú ia, ‘i he ha’u ‘a e fakalakalaká. Ka ‘oku ‘i ai ‘a e ‘ folau ‘oku mahu’inga, ka ko ‘eku kole atú ki he ‘ folau, tukuhiho ki he ngaahi K mití, nau hanga ‘o alea’i lelei. ‘Oku ‘ikai ke fiema’u ke fakafalala p he tokotaha. He ‘ikai ke fakafalala ‘a e Fale ko ení ‘i ha fo’i toko taha p . ‘I he Pule’angá, ta’u lahi ‘eku tupu hake ‘i he Pule’angá, mo e folau p ‘a e kau *senior* ‘ofisa, ko nautolu p ‘oku fai e folaú. ‘Alu p ki tu’a, tala ng ue pe kitu’a ke ‘alu koe kae tuku mai kimautolu. ‘Oku sai ke vahevahe. Tukuhiho ki he ngaahi K mití, mou sio pe ko hai ‘e ngali faingam lie ke ne hanga ‘o to’o e folau ko iá. Ka ‘oku ou pou pou p au. ‘Oku ‘alu atu hoku ‘atamaí ‘o’oku he me’a ‘a e Fakafofonga Vava’ú, lahi ‘a e folau noa’ia, h fanga he fakatapú, kae tukuhiho mu’a, Sea, ki he K miti ko ení, ke nau hanga ‘o alea’i, pe ko hai ‘e ‘alu he fakataha ko ení. Ka ‘oku ‘ikai ia ke ha’u, ha’uha’u ma’u p ia ki he tokotaha ko . He ‘e fua ‘e he toko taha a m mani k toa Vahevahe e me’á, h fanga he fakatapú. M l Sea.

‘Eiki Sea : M l . Mou me’a atu kitu’a ‘o. Ka mou toki me’a mai ‘o ‘omai ho’omou filí. M l .

(Na’e break heni ‘a e Fale)

<006>

Taimi: 1115-1130

S tini Le’o: (mate ongo)

Eiki Sea: ... (mate ongo)...

Poupou ke fai folau ki he AFPPD pea faka'apa'apa fakaafe na'e fai mai

Lord Nuku: ... (kovi e ongo)... Tokoni Pal mia, k ko e Pal mia Le'ole'o Sea ko e fakahoha'a p 'a e motu'a ni ia 'Eiki Sea koe'uh ko e folau ko e tui 'a e motu'a ni 'oku 'ikai ke tau ta'ofi ha'atau m mipa ki ha k miti fakam m ni lahi he koe'uh kuo pau ke tau kau tautolu ia ki ai Sea ki he ngaahi k miti Fakam m ni lahi ko ko 'oku tau mon 'ia koe'uh 'oku fai ki 'Esia 'oku ofi mai p ki Tonga ni.

Ko e me'a ko 'oku fai ki ai 'a e tokanga 'a e motu'a ni Sea ko e me'a ko 'oku fakahoko mai he taimi ni 'oku 'ikai ke u tui ki ai, 'oku ou tui ke hoko atu 'a e folau 'Eiki Sea pea tau faka'apa'apa'i 'a e tohi na'e 'omai ...

<007>

Taimi: 1130-1140

Lord Nuku: ... Pea 'oku ou tui p 'Eiki Sea 'oku tonu p ke ... ko e fatongia foki ia 'a e Kalake ke tohi kia nautolu koe'uh k 'oku nau hanga 'o 'omai 'a e ng ue kuo fakahoko 'i he Konifelenisi ko eni 'oku 'i ai 'a e lakanga ai 'etau tangata'eiki ko eni pea 'oku ou tui 'oku faka'apa'apa'i 'a e tohi ko eni 'oku 'omai ko ko pea mei he k miti ko eni 'Eiki Sea he 'oku ou tui 'oku kau eni he me'a m 'olunga 'enau hanga 'o fakafatongia'i 'a e tokotaha ko eni, pea kapau 'e tuku atu ki he koe'uh he 'oku tohi mai 'oku nau hanga 'o tuku hangatonu mai hono hingoa pea mo e Sea e K miti Kakato, pea koe'uh he 'oku na m mipa p 'i he k miti ko eni 'i Tonga ni, pea peh pea tuku atu p ke na folau 'Eiki Sea.

Ko e hoko atu kapau 'e fakamahino ki he ngaahi k miti ko eni, ko e fakaafe kapau 'e tuku mai ke toki fili atu p ia pea mei he Fale ni, pea 'oku ou faka'apa'apa'i 'aupito 'a e tohi ko eni mei he k miti ko eni, 'o nau hanga 'o tuhu'i mai 'a e faifatongia 'a e tokotaha ko eni 'Eiki Sea 'oku ou fokotu'u atu ke 'alu p mu'a 'a e tokotaha ko eni koe'uh ko e faka'apa'apa'i p 'a e tohi ko 'oku 'omai pea mei he konifelenisi ko eni Sea, pea 'oku 'ikai ke u tui 'oku tonu ke tau hanga 'o fakasi'isi'i 'a e ngaahi k miti ko 'oku kau ki ai 'a e Fale Alea 'o Tonga fakam m ni lahi Sea m l .

Eiki Sea: M l , 'a ia ko e fokotu'u 'oku ua, na'e 'i ai foki 'a e fokotu'u mei he Fakafofonga Vava'u 15 ke tuku e folau pea na'e 'i ai 'a e poupou, pea na'e fokotu'u mai 'e he ... pea tatau p mo e fokotu'u 'a e 'Eiki N pele 'Eua kae 'uma' 'a e Minisit Mo'ui 'a e mahu'inga 'a e ngaahi fakataha ko eni, pea 'ai p ke tau p loti'i p 'a e fokotu'u ko eni 'a e 'Eiki N pele 'Eua, ko ia 'oku ke loto ke tau tali 'a e fakaafe ko eni, pea mo e ngaahi hingoa 'oku 'omai ai k taki 'o hiki ho nima.

P loti'i 'o tali fakaafe folau mei he AFPPD

Kalake T pile: Sea 'oku loto ki ai 'a 'Akosita Havili Lavulavu, 'Eiki Minisit Ako mo e Palani Ng ue, 'Eiki Minisit Mo'ui, 'Eiki Minisit Ngoue, 'Eiki Minisit T naki Pa'anga H Mai, 'Eiki Tokoni Pal mia, 'Eiki Minisit Lao, 'Eiki Minisit Ngaahi Kautaha Pisinisi 'a e Pule'anga, 'Eiki N pele Tu'iha'ateiho, 'Eiki N pele Tu'iha'angana, 'Eiki N pele Nuku.

Eiki Sea: Ko ia 'oku 'ikai ke loto ki ai k taki 'o hiki ho nima

Kalake T pile: 'Ikai ke loto ki ai 'a M teni Tapueluelu, S miu Kuita Vaipulu, 'ikai ke loto ki ai 'a e toko ua.

'Eiki Sea: M l 'a ia 'e fakahoko p fakatatau pea mo e tohi, he 'e folau atu ai p mo 'etau sekelitali ko eni ko 'a e k miti na'a nau totongi mai p ia meia nautolu mei he *AFPPD* pea ko ia ke *accompany* 'a e ongo Fakafofonga, 'Eiki N pele

Lord Tu'i' fitu: Ko 'eku ki'i fakahoha'a p 'a'aku na'e mahino ki he motu'a ni 'a e fakataha ko eni, he ko au na'a ku lele fakamuimui ai ki *Kathmandu* na'e fai ai 'eku lea mali kei iiki 'a Tonga ni ko e 'uhinga 'a e *co-chair* ia ko eni 'oku 'ikai ko e 'uhinga ia ko e fakapatonu ko ha taha tu'u pau, k 'oku kau 'a Tonga ni ki he *co-chair* ki he k miti ko eni, ko ia p Sea 'a e ki'i fakahoha'a, m l .

'Eiki Sea: M l Hou'eiki hoko atu 'etau 'asenita. Ko e l pooti...k ki mu'a ia, me'a mai mu'a 'a e Minisit T naki Pa'anga ki'i me'a ko eni fekau'aki mo e *MIA* na'e fai 'a e tokanga ki ai.

L pooti kuo fai 'e he Pule'angá fekau'aki mo e kau ng ue lau 'aho *MIA*

'Eiki Minisit T naki Pa'anga H Mai: Tapu pea mo e 'Eiki Sea, pea 'oku ou kole ke u h fanga atu he fakatapu kakato kuo kamata'aki 'a e Fale he pongipongi ni 'Eiki Sea.

Sea ko e tu'u hake p 'a e motu'a ni ke fakahoko atu 'a e ng ue na'e fai fel ve'i pea mo e kau ng ue lau 'aho ko eni 'i he *MIA*. Sea na'e lava lelei 'a e ng ue ki he kau ng ue ko eni pea mo e *CEO* fakataha pea mo e *CEO* ko eni 'a e Potung ue Pa'anga. Ko e taha foki 'a e me'a mahu'inga heni 'Eiki Sea ke fakapapau'i 'oku 'i ai ha pa'anga fe'unga ke vahe 'a e kau ng ue ko eni, pea kuo fai 'a e loto lelei Sea hang p ko e me'a na'e me'a ki ai 'a e 'Eiki Minisit ko eni ki he Lao, pea 'oku 'ikai ke fakangatangata, 'oku 'ikai ko e 'uhinga p eni ia ki he Potung ue *MIA* p , ki he k toa ko 'o e kau leipa 'i he ngaahi potung ue ko 'a e Pule'anga 'oku fiema'u ia ke nau ng ue fakataha mo e *CEO* pea mo e *PSC* pea mo e sekelitali Pa'anga ke fakapapau'i he vaha'a taimi ko eni a'u ki Sune fa'ahinga ko 'oku lava ko 'o fakafoki ko ke nau 'o ng ue tu'uma'u, 'e tu'uaki atu leva 'a e ngaahi lakanga ko ia, pea fakafoki nautolu ke ng ue tu'uma'u, pea mahino leva 'a e fa'ahinga ko 'oku tau fiema'u p ke hoko atu 'enau ng ue 'anautolu ia 'e kei hokohoko atu p ia 'i he ta'u fakapa'anga fo'ou, k ko e ongoongo fakafiefia p 'Eiki Sea ko e m tu'a k toa ko eni 'oku kei hoko atu 'enau faifatongia, pea 'oku fai e ng ue kia nautolu ke toki mahino ki he 'aho 30 ko 'o Sune faka'amu p ke a'u ki ai kuo lava 'a e fa'ahinga ko kuo fe'unga ia ke 'ave ki he *staff* ke nau 'o *staff* pea ko e toé leva te nau kei hoko atu p 'a e ng ue lau 'aho 'o kapau 'oku kei fie ma'u 'e he ngaahi potung ue ke hoko atu 'enau ng ue.

Ongoongo ki he ngaue toli 'i Nu'usila

Sea ko e ki'i ongoongo hono ua p Sea kuo 'ave he pepa, fel ve'i eni ia pea mo e kau ng ue toli 'i Nu'usila. Sea ko e l pooti ko eni na'e 'omai he pongipongi ni ko e kau ki'i kautaha toli na'a nau 'o fakahoko ng ue 'i *Kerikeri* motu 'i 'Okalani, pea na'e 'i ai 'a e palopalema ai 'Eiki Sea, ko e meimei ko e f nau ko eni ko e to'utupu pea 'oku nau ki'i ongongata'a kinautolu 'Eiki Sea 'oku 'i ai 'enau ngaahi fie ma'u pea na'e ta'efiem lie 'a e tokotaha ha'ana 'a e faama pea kuo 'osi fakafoki mai 'a e toko 7 he uike kuo 'osi, ko e toko tolu na'a nau foki mai p nautolu na'a nau pole p ke nau foki toe e toko 4 'oku 'i ai p 'a e fakafofonga 'a e potung ue 'i Nu'usila 'oku fai 'a e feng ue'aki pea mo e kautaha ko eni ki he ngaahi palopalema ko eni

k ko e fakahoko atu p Sea ke mea'i p he Fale ko e 'uhinga 'oku fai 'a e ng ue ki ai 'a e potung ue, m l 'aupito 'a e ma'u faingam lie.

Tokanga ke fai ha femahino'aki mo e kau toli ko 'enau 'o fakafofonga'i e fonua

'Eiki Sea: Kole atu 'Eiki Minisit 'oku ou kole p mu'a ke 'ai p mu'a pea 'omai ha l pooti fekau'aki mo e me'a ni, he ko hono 'uhinga 'a e ngaahi polokalama ko eni koe'uh ko e *bilateral* pea mo Nu'usila pea mo 'Aositel lia ke tokoni'i 'a hotau masiva, pea ko e taha eni he ngaahi faingam lie 'oku lava ke t naki ai ha s niti ma'a e fonua pea mo tokoni ki he ngaahi f mili, k 'oku 'ikai ke tau fie ma'u ke hoko 'a e ngaahi palopalema ko eni ke fakatokosi'i ai 'a e faingam lie p ko ha me'a ke ta'ofi ai 'a kitautolu kae 'ave ia ki ha fonua kehe, pea ko ia 'oku ou tui p mahalo na'a ko ha me'a p ia ki he Minisit ko ha'ana e potung ue ke nau talatalanoa mo nautolu ko eni 'a e f nau 'oku 'amanaki ke atu ki he me'a ke to e fakamahino kia kinautolu 'a e 'uhinga e me'a 'oku nau ai, he ko e kau Fakafofonga kinautolu e fonua, pea 'i he taimi tatau, k 'i ai ha tokotaha te ne maumau'i 'a e ngaahi faingam lie 'e lava ke uesia fakalukufua ai 'a e polokalama ko eni, pea ko ia 'oku fakam l atu ki he ngaahi ng ue 'oku fai 'Eiki Minisit , me'a mai 'Eiki N pele 'Eua.

Lord Nuku: Tapu p mo e Feitu'u na 'Eiki Sea, 'ikai 'Eiki Sea ko e tu'u hake p 'a e motu'a ni ia ke fakam l ki he Pal mia Le'ole'o'uh pea mo e Minisit Pa'anga 'i he vave 'a e ng ue ko eni 'o fai 'a e ngaahi tu'utu'uni ko eni ki he kau ng ue ko eni na'e tuku ki tu'a ko e ongoongo fakafiefia eni kia kinautolu pea 'oku fai 'a e fakam l ki he Pal mia Le'ole'o kae 'uma' 'a e 'Eiki Minisit Pa'anga pea peh foki ki he ongoongo lelei ko na'e 'omai he 'Eiki Minisit Lao, t ko taimi foki 'e taha tau fa'a peh ko e fakaongoongo 'a e 'Eiki Minisit Lao, k 'oku fakafiefia 'aupito 'Eiki Minisit Lao 'a e fo'i ongoongo lelei ko eni, pea ko eni fakam l atu ki he Pule'anga m l 'aupito.

'Eiki Sea: To e 'i ai ha me'a ke kalokalo ki ai 'Eiki Minisit Lao, sai p , ko ia 'Eiki Minisit *Revenue* ko ho l pooti ko e fika 5 l pooti ko eni ki he folau ki Solomone fakataha ko ena 'a e K miti Pa'anga.

L pooti folau fakataha ki Solomone K miti Pa'anga

'Eiki Minisit T naki Pa'anga H Mai: Tapu pea mo e 'Eiki Sea, pea 'oku ou h fanga atu he fakatapu 'Eiki Sea, 'Eiki Sea ko e ki'i l pooti ko eni ko e fakataha na'a ku kau atu ki ai 'i hoku lakanga ko e Sea 'i he K miti ki he Pa'anga, pea ko e kulupu ko eni Sea ko e kau m mipa ko e ngaahi fonua kotoa he Pasifiki fakataha ia na'e fai ki Solomone, pea ko e taumu'a 'a e kulupu ko eni ke nau fevahevahe'aki, fe'inasi'aki 'i he tu'unga ko 'oku 'i ai 'a e ngaahi fonua he Pasifiki 'i he fua fatongia 'a e k miti ko eni ke fakahoko 'a e fatongia mahu'inga ke fakapapau'i ko e pa'anga 'a e kakai totongi tukuhau ma'a e fonua 'oku fakamoleki 'i he founa taau mo fai foki ki he lao 'Eiki Sea.

Ko e faingam lie lelei eni 'Eiki Sea pea mahino ai ki he motu'a ni 'a e tu'unga 'oku tau 'i ai, pea 'oku ou fakam l atu ki he Hou'eiki Fale Alea 'Eiki Sea 'i he fokotu'utu'u fo'ou ko eni kuo fai ko eni 'o tau kamata ki ai, na'e kehe p 'a e Tonga ni 'Eiki Sea ko e Sea ko eni ko e taha mei he Hou'eiki Minisit , ko e ngaahi fonua ko 'a e Pasifiki meimei ...

<007>

Taimi: 1140-1150

'Eiki Minisit T naki Pa'anga H Mai: ... ko e Sea 'i he K miti ko ení, ko e taha ia p ko e Taki ia 'o e ..tau peh p 'i he lea mahinó 'o e Faha'i Fakaangá p ko e *Opposition*. Ka 'i he ngaahi liliu ko eni kuo fakahokó 'Eiki Sea, kuo 'alu hake ai 'a Tonga ni 'o nau laine taha fakataha pea moe ngaahi fonua he Pasifikí, 'o 'ave 'a e fatongia ko ení ki ha taha 'i he Hou'eiki Fale Aleá, ke ne tataki, pea kau atu p foki ki ai 'a e Hou'eiki Minisit ia ke poupou, ki hono langa mo hono fokotu'utu'u fo'ou, ke to e longomo'ui ange 'a e fakahoko fatongia 'a e K miti ko ení, ma'á e Fale Aleá pea mo e kakai 'o e fonua. Ko e ki'i L pootí ena 'Eiki Sea peesi p 'e 2, pea 'oku ou tui 'oku 'osi mea'i p 'e he Hou'eiki. Fakam l atu heni 'Eiki Sea ki he faingam lié, pea peh mo e talamon kia *Lord Nuku*, ko e 'uhingá ko e Sea ia 'o e K mití, 'ofa p ke tau ma'u ha ta'u ng ue lelei 'i he ta'u 'e 2 ko eni 'oku hoko mai. M l 'auito 'Eiki Sea.

'Eiki Sea: M l . Ko ia 'oku ke loto ke tau tali 'a e L pooti ko ení, k taki 'o hiki ho nima.

P loti'i 'o tali L pooti folau ki Solomone Sea Komiti Pa'anga

Kalake T pile: 'Eiki Sea 'oku loto ki ai 'a Veivosa Taka, M teni Tapueluelu, S miu Kuita Vaipulu, 'Akosita Havili Lavulavu, Fe'aomoeata Vakati, 'Eiki Minisit Ako, 'Eiki Minisit Mo'ui, 'Eiki Minisit Ngoue, 'Eiki Minisit T naki Pa'anga H mai, 'Eiki Pal mia Le'ole'o, 'Eiki Minisit Lao, 'Eiki Minisit Ngaahi Pisinisi 'a e Pule'anga, 'Eiki N pele Tu'iha'ateiho, 'Eiki N pele Tu'iha'angana, 'Eiki N pele Tu'i' fitu, 'Eiki N pele Nuku. 'Eiki Sea 'oku loto ki ai 'a e toko 16.

'Eiki Sea: Ko ia 'oku 'ikai ke loto ki ai k taki 'o hiki hono nima.

Kalake T pile: 'Oku 'ikai ha fakah loto ki ai 'Eiki Sea.

'Eiki Sea : M l . M l 'aupito 'Eiki Minisit 'a e fakaafongia lelei hotau Falé, kae 'uma' 'a e Pule'anga. Hou'eiki, ko 'etau hoko atu ki he 'etau K miti Kakató 'a e ongo fo'i Lao na'e fakah mai, pea 'oku tukuatu ia ki he K miti Kakató ke hoko atu 'a e feme'a'aki. M l . Tau liliu 'o **K miti Kakato**.

(Ne me'a mai leva 'a e Sea 'o e K miti Kakato – Veivosa *Light of Life* Taka ki hono me'a'anga.)

Me'a 'a e Sea

Sea K miti Kakato: Tapu ki he 'Eiki Pal mia Le'ole'ó, Minisit Kapinetí, fakatapu ki he Hou'eiki N pelé, peh foki ki he kau Fakaafongia 'o e Kakai. M l mu'a 'a e kei fakalaum lie lelei e Hou'eiki 'o e K miti Kakató, kae hoko atu 'etau fatongia. Ki mu'a ia 'oku ou fie vahevahe ki'i me'atokoni faka'aho ke tau fe'ao mo ia ho'omou ngaahi feme'a'aki. Ko e tohi p eni 'a Matiu vahe 12 p veesi 30. “ *Ko ia 'oku 'ikai kau mo aú, 'oku angatu'u kiate au, pea ko ia 'oku 'ikai te ma t naki pea mo aú, 'oku ne fakah ke mama'o.*”

Hou'eiki, ko e ki'i me'atokoni faka'aho p ia ke tokoni ki he 'etau ng ue. Ka tau hoko atu mu'a ki ho'omou feme'a'aki 'aneafi, fekau'aki pea mo e Lao Fakaangaanga 'a e Pangik , ke mou me'a mai ai, ka tau toki hoko atu.

'Eiki Minisit T naki Pa'anga H Mai: 'Eiki Sea...

Sea K miti Kakato: Me'a mai 'Eiki Minisita.

Fakam 'opo'opo he monomono ki he Lao Fakaangaanga Pangike Pule

'Eiki Minisit T naki Pa'anga H mai: Tapu pea mo e 'Eiki Sea 'o e K miti Kakató, pea 'oku ou fakatapu heni ki he Hou'eiki M mipa 'o e K mití, kae 'omai mu'a 'a e ki'i faingam lie ko ení Sea ke u toe ki'i malanga fakam 'opo'opo p , fel ve'i pea mo e liliu 'o e konga Lao ko ení 'Eiki Sea. 'Eiki Sea, 'oku mahu'inga 'aupito ke vakai ki he puipuitu'a ko eni 'o e fokotu'u ko eni 'oku 'omai mei he Pule'angá, ke liliu 'a e konga ko ení, talu 'a e kamata mai 'a e Lao ko ení 'Eiki Sea.

'Eiki Sea, 'i he 1988 ko e Kupu ko eni 33 konga hono 3, na'e fakangofua ai e Pangik , ke nau ng ue'aki ha konga 'o e silini ko ení, ki hono leva'i 'a e ng ue faka-pangik . Ua ki aí 'Eiki Sea na'e faka'at ki he Pule'angá ke *transfer* ha vahe nima 'e taha, ke 'ave ia ki he Pule'angá ke tokoni ki he ngaahi ng ue 'a e Pule'angá 'oku fakahoko 'i he'enau Patiseti. Ko e kupu ko ení 'Eiki Sea, 'oku .. mo e founga ko ení 'oku kei ng ue'aki ia 'i Fisi, 'o a'u mai ki he 'aho ni 'Eiki Sea.

'I he 2007 'Eiki Sea, na'a tau hanga leva 'e tautolu 'o to'o hono fakatonutonu 'a e kupu ko ení, ke 'oua 'e to e 'omai ha vahe nima ia e taha mei he 'akauni ko ení ki he Pule'anga. Pea talu ai mei he 2007 pea mo 'ene t t naki 'a e 'akauni ko ení 'o a'u mai ko ki he 'aho ní 'Eiki Sea. Ko e fokotu'u ko eni 'oku 'omai ko eni ke fakalelei'i'aki 'a e Kupu 33 'a ia 'oku 'i he 4(a) ko hono fokotu'u maí, ke faka'at ki he Pangik Pulé, ke nau ng ue'aki 'a e silini ko ení 'Eiki Sea ki hono tokanga'i, 'a e tu'unga fakapa'anga ko 'a e fonuá fakal kufua p ko hono leva'i, p ko hono pule'i.

'Uhinga ki he monomono ki he kupu 33 Lao Pangike Pule

Pea ko hono uá leva 'Eiki Sea, ke faka'at ki he Pule'angá, fakafou 'i he Minisit Pa'angá, ke ne kole ki he Pangik Pulé, pea toki fakatefito ia 'i he taimi 'e tali aí kapau 'e tali 'e he kau Tal kita. Ka kuo pau ke fakakaukau'i fakalukufua 'e he kau Talekita 'a e Pangik Pulé, 'a e tu'unga fakapa'anga ko 'a e fonuá fakalukufua 'i he taimi takitaha. Ko e 'uhinga ia 'Eiki Sea 'oku kau ai 'i he kupu ko ení, kuo pau ke tuku ma'u p 'a e palanisi 'o e fo'i 'akauni ko ení, i he 10 miliona. 'A ia ko e fakafuofua ia 'a e Pangik Pulé ka 'i ai ha taimi 'oku nau fiema'u, na'e lave ki ai 'a e fakamalanga 'aneafi. Ko e taimi ní 'oku lahi 'aupito 'a e pa'angá 'oku nofo 'i he ngaahi pangik . 'Oku si'isi'i hono n atu p ko hono tukuatu kitu'a ke lava ng ue'aki. Pea 'i he'ene peh leva, ko e tupu ko ia 'i he *term deposit* 'i he ngaahi pangik 'oku meimei 'avalisi p ia 'i he 2 peseti 'e 3 ki he ta'u. Fu'u ma'ulalo 'aupito. Na'e 'i ai leva ha fakakaukau ko e tala fakat t p eni 'Eiki Sea, 'oku fiema'u 'e he pangik ke to'o mai 'a e pa'anga ko iá mei he ngaahi pangik *banking system*, ke ng ue'aki 'e he pangik 'a e 10 miliona ko ení, ke 'omai 'a e silini ko iá, kae lava ke hiki 'a e *interest p* ko e tupu 'i he *term deposit*. Pea 'oku faka'at leva pea mo e Pule'angá ke nau kole. 'Oku 'ikai ke 'uhinga ke kole 'a e hulú p kole k toa. 'Oku faka'at ke nau kole 'e he Pule'angá 'i ha 'uhinga 'oku fiema'u ai 'e he Pule'angá 'a e silini ko ení, ke 'omai ke tokoni ki he Patiseti 'a e Pule'angá fakata'u.

Sea, ko e taimi eni 'oku teuteu ai a e Patiseti ko ia 'a e fonuá, 'oku ng ue ki ai 'a e Potung ue. 'Oku mahu'inga 'i he taimi ni, ke fakapapau'i 'e he Pule'angá, ko e h 'a e ngaahi ma'u'anga silini kapau 'oku 'i ai ha ma'u'anga silini fo'ou. Ko e h ha me'a e lava ke tute p hiki hake ke ma'u mai ai ha silini fo'ou. Ko e h 'a e fakamole ko ia 'a e Pule'angá ki he 17/18. Ko ia 'oku mahu'inga 'aupito 'a e kupu ko ení 'Eiki Sea ke 'omai 'a e pa'anga ko ení, ke kau 'i hono fakakaukau'i fakal kufua 'e he Potung ue Pa'angá, 'i he taimi ko ia 'oku nau fokotu'utuu ai 'a e Patiseti ng ue 'a e Pule'angá ki he 17/18. 'Eiki Sea, mea'i p ia 'e he Hou'eiki M mipa 'o e Falé, 'oku lahi 'a e ngaahi ngafa mahu'inga ia 'o e Pule'angá ke fakahoko. Ko e kolé

'Eiki Sea, he 'ikai p ke toe tu'u 'a e kolé ia. Ko eni na'e h mai mei he 'Eiki Minisit Akó, 'a e mahu'inga ko ia ke fakalalakaka 'a e ako faka-*vocational*. Fiema'u 'a e 'apiako ia 'e 3 ki ai. Ko e ngoué eni 'oku tau fanongo ki ai 'Eiki Sea, 'oku fiema'u ke fakapa'anga 'a e ngoué ke tokoni ke langa hake. 'Oku ou tui ko e takimamatá ko e me'a tatau. Ko e halá 'oku tangi mai. 'E 'ikai ke u toe fakamatala 'Eiki Sea he 'oku mea'i p 'e he Hou'eiki. Ka 'oku mahu'inga 'i he taimi ko ení, mahu'inga ki he Potung ué pea mo e Potung ue Pa'angá, ko e h 'a e fakafuofua ofi taha. Ko e h 'a e pa'anga h mai 'a e Pule'angá he ta'u fakapa'anga 17/18. Ko e 'uhingá, ko 'ene maau 'a e fika ko iá 'Eiki Sea, pea 'e toki kamata leva hono feinga ke vahevahe 'a e pa'anga ko ia 'oku mahino ko e pa'anga h maí ki he ngaahi fakamole, mo e ngaahi fiema'u, mo fakalele'aki 'a e Pule'anga ko ení 'i he 17/18.

'UHINGA KI HE TUPU VAVE T NAKI PA'ANGA HULU MEI HE PA'ANGA MOHE

Ko e 'uhinga ko 'Eiki Sea 'oku peh 'oku fu'u tupu vave ai 'a e pa'anga ko eni. Ko e ngaahi 'uhingá 'Eiki Sea ko e ta'u 'e 2 ko eni kuo 'osí, 'oku mea'i p ia'e he Hou'eiki 'a e fu'u 'alu ko ia ke m lohi ange 'a e pa'anga 'Amelika. Ko e ngaahi ta'u ki mu'á na'e t lalo p . Kuo meimei pa'anga Tongá ia, pa'anga 'e taha 'Ameliká ia meimei pa'anga 'e \$2. Pea na'e 'i ai 'e taimi ia na'e 'osi 'ova 'i he pa'anga 'e \$2, hono mahu'inga he'etau pa'anga.

Ko hono ua 'o e 'uhingá 'Eiki Sea, ko e ngaahi ta'u mai ko eni ki mui ní, lahi 'aupito 'a e ngaahi pa'anga tokoni mei muli, mei tu'apule'anga ki he Pule'anga. Pea kau ai 'Eiki Sea, tukukehe 'a e ngaahi poloseki langa fakalalakaká ia 'Eiki Sea, 'oku angamaheni p ia talu mei mu'a. Ko e pa'anga ko eni ko 'oku 'omai mei muli ko ke tokoni'i fakapatiseti ko 'a e Pule'angá he'enu Patiseti lolotongá, p ko e 'iloa he lea faka-Pilit niá ko e *Budget Support*. Ko e pa'anga lahi eni ia 'oku 'omai fakata'u 'Eiki Sea. 'I he ngaahi 'uhinga ko iá ko e 'uhinga ia na'e tupu vave ai 'a e 'akauni ko ení 'o a'u ko ia ki he 'aho ni...

<008>

Taimi: 1150-1200

'Eiki Minisit T naki Pa'anga H Mai: 'Oku 'i he tu'unga ko e pa'anga 'e 27 miliona. Ko ia 'Eiki Sea ko hono fakalukufua ko e fokotu'u eni 'oku 'omai 'Eiki Sea kapau he 'ikai ke tali e kupu ko 'eni 'Eiki Sea 'e mohe p 'etau silini 'atautolu ko ia 'i he pangik he 'oku 'ikai ke 'i ai ha kupu ia ai ke fakangofua e pangik ke nau ng ue'aki p ko e Pule'anga ke ne ng ue'aki.

Na'e 'i ai e hoha'a Sea ki he ... 'i he 'aneafi 'o peh ko e ... ka to'o mai he Pule'anga ha silini mei heni te ne u sia 'a e tu'unga ko e fetongi pa'anga 'Eiki Sea, mole ke mama'o, 'ikai ke 'i ai ha'ane u sia 'e taha ia 'a e fetongi pa'anga 'a e fonua mo e mahu'inga 'a e pa'anga Tonga. Ko e kupu ko 'eni 'Eiki Sea ko hono 'aonga mo hono mahu'inga ki he Pangik Pule ki hono leva'i ko 'o e tu'unga faka'ekon mika mo e tu'unga fakapa'anga ko 'o e fonua pea mo e Pule'anga Tonga mo hotau Pule'anga, ke ta u ala atu 'o ng ue'aki ha kongá, 'oku 'ikai ke 'uhinga eni ia ke tau kole k toa, fakangofua p he lao ia. 'At ki he Pule'anga fakafou 'i he Minisit Pa'anga, kole ki he poate kau Tal kita 'o e Pangik Pule ko e h ha me'a 'oku fiema'u 'e he Pule'anga ke tokoni ke fuesia 'a e ngaahi ngafa fatongia 'o e Pule'anga 'i he ta'u 'e 2 ko eni ka hoko mai tautefito ki he patiseti hoko mai ko eni he 'oku lahi faufaua 'a e ngaahi me'a 'oku fie ma'u ke fakahoko he Pule'anga he ta'u fakapa'anga ko eni. Ko ia ko e fokotu'u ... Ko e puipuitu'a ia 'Eiki Sea pea 'oku ou to e fokotu'u atu ai p 'Eiki Sea m l .

Sea K miti Kakato: M l . Fokotu'u eni pea poupou, me'a mai e N pele 'o 'Eua.

Lord Nuku: Tapu p pea mo e 'Eiki Sea. Tapu atu ki he K miti Kakato. 'Eiki Sea, 'oku t 'im lie 'a e k miti 'i he feme'a'aki ko 'oku fai he taimi ni 'o fakatatau ki he me'a ko 'oku 'omai ko ko pea mei he 'Eiki Minisit Pa'anga Le'ole'o p ko e 'Eiki Minisit ki he T naki Pa'anga Tukupau 'Eiki Sea. Ko e me'a ko 'oku fai ki ai 'a e fakahoha'a 'Eiki Sea ko e pa'anga ko eni ko , 'oku tau lau foki 'a e pa'anga ko eni 'oku tau peh ko e pa'anga mohe, 'a ko na'e peh ko ... Ko e pa'anga ko eni 'oku peh 'oku 'i ai e pa'anga 'e 27 miliona pea to'o mai e 17 miliona ke faka'at kae tuku p e 10 miliona ke 'uh ke hanga 'e he ...

'Eiki Pal mia Le'ole'o: Sea ki'i ...

Sea K miti Kakato: Fakatonutonu eni, tokoni eni N pele 'oku tali ia? Me'a mai.

'Eiki Pal mia Le'ole'o: Ko e tu'u he taimi ni ko e fokotu'u mai Sea ke 'oua 'e to e si'i hifo he 10 miliona, 'oku 'ikai ko e 'uhinga ia 'oku *automatic* p hono to'o mai 'a e 17 miliona ia ko eni e me'a ki he Pule'anga. Pau ke 'oatu ia, pau ke fai he fatongia ia e Poate 'o e Pangik Pule hono siofi 'a e fo'i *request* 'e 'oatu p 'oku taau ke 'omai. 'A ia 'oku 'ikai ko e 'uhinga ia ko 'etau tali p eni, 'omai e 17 miliona. Pau ke 'i ai e *process* fakatatau ki he tu'u 'a e *economy* mo e me'a, 'e fai leva e tu'utu'uni 'a e Poate 'a e Pangik Pule p ko e fiha 'e ala 'omai. Ka 'oku 'ikai ko e 'uhinga ia 'oku tau *automatic* p hono 'omai e 17 miliona. Ko ia p Sea e ki'i fakatonutonu, m l .

Sea K miti Kakato: M l .

Lord Nuku: M l 'Eiki Sea. Ko e, na'e te'eki ai ke lave atu e motu'a ni 'Eiki Sea kuo pau. Ko e fakama'ala'ala ko na'e 'omai 'Eiki Sea, 'oku to'o e 10 miliona 'a ia ko e 17 miliona leva 'e 'at ke fai ki ai 'a e tohi kole ko eni ko 'a e 'Eiki Minisit Pa'anga Sea. 'Eiki Sea, ko e 'uluaki fehu'i ko 'oku fai ko he motu'a ni ia ki heni, ko e lao ko eni 'Eiki Sea ko e kupu 'e 2 p 'oku fetongi. Ko e Kupu 4 ko e fakah 'a e Kupu 4 fo'ou ke kongia 'aki ia hono 5. Ko e Kupu 33 ko e fakah e kupu fo'ou ke 'alu ia 'o Kupu (q) mei he Kupu (p) ko eni ko , 'oku 'ikai ke peh ke 'i ai ha me'a 'e to'o ko e fakah atu 'a e ngaahi ma'u'anga, 'a e ngaahi ivi faitu'utu'uni 'Eiki Sea.

Tokanga pe na'e fou he founa e monomono Lao Pangike Pule'anga

Ko e 'uluaki me'a ko ko 'oku fai ki ai 'a e tokanga ia 'Eiki Sea ke 'uh kae toki fakatonutonu mai p mei he Feitu'u na 'Eiki Sea koe'uh ko e natula 'o e lao kotoa p 'oku fakah mai ki he Fale ni na'e 'i ai 'a e tu'utu'uni ki ai, 'ave ki he K miti Lao pea 'ave ki he ... ke 'uh fai ha fe'ilongaki ha kakai e fonua pea mo e ngaahi lao Sea. Ko 'eku fehu'i atu 'e Sea p na'e fou mai e lao ko eni 'i he founa ko ia? Ke 'ave ki he kakai ke fai ha femahino'aki. Ko e me'a ia 'oku ... 'Uluaki me'a ia Sea. Ko e me'a ko ko 'oku fai ki ai 'a e tokanga ko 'a e motu'a ni ia 'Eiki Sea, ko 'eku fehu'i atu p koe'uh ke toki fakahoko mai mei he Feitu'u na p na'e fou 'i he *process* ko ia p 'ikai? Ko e me'a ko hono ua ko 'oku fai ki ai 'a e tokanga 'Eiki Sea na'e fai e feme'a'aki 'aneafi pea na'e 'i ai 'a e me'a m lie na'e fai he 'Eiki Minisit Ngoue 'o fekau'aki eni mo hotau ngaahi mo'ua 'i muli.

Ko e Kupu 33 'o e Lao Sea 'oku fekau'aki ia pea mo e fakamahu'inga 'o e anga 'etau fetongi pa'anga. Pea 'oku fai ai e hoha'a 'Eiki Sea ki he tu'unga ko hotau mo'ua fakafonua, he koe'uh te u 'oatu e fakat t ko eni, ko 'etau pa'anga mohe 'i 'Okatopa na'e tupu 'aki ia, mei 'Okatopa ki N vema na'e tupu 'aki e pa'anga 'e 17 mo e poini miliona. Pea 'oku fihi leva ki he motu'a ni 'a e pa'anga 'e 17 ko 'oku 'at ko mo e fo'i pa'anga tupu ko ia. Ko e ki mu'a

ko 'i 'Okatopa Sea, na'e nounou 'aki 'e N vema ia 'a e pa'anga 'e 6 miliona. Pea 'oku fai leva 'a e hoha'a ki ai 'Eiki Sea ...

'Eiki Pal mia Le'ole'o: Sea k taki ko e ki'i ... tonu p mahalo ke fakama'ala'ala 'a e ki'i ...

Sea K miti Kakato: Ki'i fakama'ala'ala eni N pele.

'Eiki Pal mia Le'ole'o: 'O e pa'anga talifaki p ko e *reserve* ko 'uhinga mo e pa'anga ko eni. Pea kapau 'oku lava e Fakafofonga 'o 'ai mai 'a e fehokotaki'aki 'a e ongo pa'anga ko eni pea 'oku sai p Sea ka ko e 'uhinga 'oua 'e tataki ia kehe mei he me'a ko eni 'oku tau lolotonga fai ki ai 'a e feme'a'aki ho Fale Sea.

Sea K miti Kakato: M 1 .

Lord Nuku: 'Eiki Sea ko e 'uhinga 'o e a'u 'a e malanga ki ai koe'uh ko 'etau mo'ua. 'Oku 'asi he Kupu 33 (1) Ko e 'akauni to e fakamahu'inga 'o e pa'anga mohe kuo pau 'e 'ikai tupu p mole mei ha feliliuaki 'o pehe ni e anga e fika'i. Ko e Kupu 1ia 'o e 33. Ka 'oku tau hanga 'o liliu 'a e Kupu 4, 'a eni ko 'oku fakangofua ai ke ala, ke tohi kole 'a e 'Eiki Minisit ki he pa'anga ko eni 'Eiki Sea. Ko e mahu'inga ko eni 'Eiki Sea 'oku talamai 'i heni ko e mahu'inga eni 'o e to e fakamahu'inga'i 'o e pa'anga mohe. 'A ia 'oku ma'u mei ai e pa'anga tupu ko eni. Ko e 'uhinga ia e lave ko ki ai ki mu'a 'i N vema na'e ma'olunga e silini ko ia 'i he pa'anga ...

'Eiki Pal mia Le'ole'o: Sea ...ko e ki'i

Lord Nuku: Ko eni ko ...

'Eiki Pal mia Le'ole'o: 'Ai p ko e tokoni p Sea ...

Sea K miti Kakato: Tokoni eni ...

'Eiki Pal mia Le'ole'o: ... p ki ai e M mipa. Ko e Kupu 1 ia ko 'i he 33 ko 'ene fakahoko mai 'e ia ko e pa'anga ko 'e 'alu ko eni ki he 'akauni ko eni 'i he femahili'aki ko 'i he fetongi pa'anga 'o kapau 'e 'ova, 'alu e ki'i s niti ki ai, 'o kapau 'oku holo 'o *loss* 'e to'o mei he 'akauni ko ia. 'Ai ke mahino p 'a e kehekehe. Ko ia p Sea m 1 .

Sea K miti Kakato: M 1 .

Lord Nuku: 'Eiki Sea ...

'Eiki Minisit Mo'ui: Tokoni p Sea.

Lord Nuku: 'Io sai p ia.

'Eiki Minisit Mo'ui: Tokoni p 'a'aku ia Sea he *issue* ko eni ki he ... 'a e *foreign reserve* p ko e pa'anga, pa'anga mohe ko 'a e fonua. Ko e 'osi ko 'oku fai ko e *revalue* p ko e *revaluation account* ko eni, 'a e tupu. 'Oku 'ikai ke fai fakam hina 'oku fai ia he 'aho 30 'o Sune 'o e ta'u fakapa'anga ki mu'a pea 'ikai ke t u lava 'e tautolu ia 'o *manipulate* holo 'a e tupu ko ia he 'oku *fix* e fo'i ... fo'i *rate* ia ko ia he 'aho 30 'o Sune 'o e ta'u ki mu'a. Ko e ki'i faka ... tokoni p ia Sea.

Lord Nuku: 'Eiki Sea, na'e fai 'a e feme'a'aki 'aneafi ...

Sea K miti Kakato: Ki'i fakam 'opo'opo mai p .

Lord Nuku: 'A, lava p e fakam 'opo'opo ia 'Eiki Sea.

Sea K miti Kakato: Toe p ho'o ki'i miniti 'e 1.

Lord Nuku: Ka ko e 'uhinga ko e feme'a'aki ko 'aneafi ko N vema na'e pa'anga 'e 378, mahu'inga e pa'anga mohe. Ko e 'uhinga e lave ko ki ai 'Eiki Sea ko e taimi ko te tau totongi mo'ua ai, manatu'i, 'oku ke mea'i p Sea 'oku 'i ai hotau mo'ua 'o tautolu 'i tu'apule'anga 'oku 'ova ia he 200 miliona.

Sea K miti Kakato: 'E 'Eiki N pele, me'a mai p ki he'etau fo'i lao.

Lord Nuku: Ko e fekau'aki eni ...

Sea K miti Kakato: Kae tuku ange e mo'ua ia.

Lord Nuku: Ko e ngaahi fekau'aki eni 'Eiki Sea 'o e ... 'etau mo'ua 'i muli pea mo 'etau pa'anga ko eni, ko e pa'anga ko eni 'oku totongi 'i muli p totongi fakalotofonua ...

Sea K miti Kakato: Hou'eiki, tau liliu 'o **Fale Alea**.

(Pea na'e liliu 'o Fale Alea pea me'a hake ai p 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea, Lord Tu'ivakan ki hono me'a'anga)

'Eiki Sea: Hou'eiki m l 'aupito e feme'a'aki ta u toki hoko atu he 2:00 ho'at , m l .

(Na'e break heni 'a e Fale)

<009>

Taimi: 1400–1410

S tini Le'o: Me'a mai e 'Eiki Sea e Fale Alea.

'Eiki Sea: Hou'eiki, tau liliu ai p 'o K miti Kakato.

Sea K miti Kakato: Fakatapu ki he Pal mia Le'ole'ó. Fakatapu heni ki he Hou'eiki Minisit e Kapineti' peh foki ki he Hou'eiki N pele 'a 'Ene 'Afió, kau Fakafofonga e Kakaí. M l e kei fakalaum lie lelei Hou'eiki e K miti Kakató ka tau hoko atu mu'a ki he'etau 'asení'á ke mou faka'osi'osi mai ka tau hoko atu. 'Oange faingam lie ko ení ki Vava'u 15 ke ne me'a mai.

Fokotu'u fakapaasi monomono ki he Lao Pangike Pule ko e lelei eni ki he fonua

S miu Vaipulu: Tapu mo e Sea mo e Hou'eiki K miti Kakató. 'Eiki Sea ko e fakam l atu p he na'e kole foki 'aneafi ke tuku mai ha taimi ke lava ke to e fai ha sio fakalelei ki he ngaahi puipuitu'a 'o e fakatonutonu lao ko ení 'Eiki Sea. 'Eiki Sea pea 'oku lava. Kuo maau 'a e ng ue ki aí. 'Eiki Sea ko e me'a ko 'oku mahino he taimi ní, na'e 'osi fai 'a e founa ng ue ko ení ki mu'a hang p ko ia na'e me'a ki ai 'a e Minisit Pa'anga Le'ole'ó 'i he Lao ko 'o e 1988.

Pea na'e fai ia kimu'a 'Eiki Sea ka na'e te'eki ai ke 'i ai ha me'a ia ke ne *control*. Tau peh ke tuku e fo'i 10 milioná. 'A na'e fai ko founa ia ko ení ko e me'a na'e hoko aí ko e mole 'a e Pangik Pulé koe'uhí na'e to'o. Ka 'i he'ene tuku ko eni 'a e lao ko ení, 'oku 'i ai 'a e *check and balance*. 'Uluakí ko e tuku 'a e 10 milioná, ko e uá 'Eiki Sea, kuo pau ke sivi mo vakavakai'i ia 'e he poate 'o e pangik . Pea ko hono me'asivi 'e taha, ka 'i ai ha taimi kuo faifai pea feh laaki, kuo pau ke totongi 'e he Pule'angá, ke tu'u e Pule'angá ke ta'ofi.

Ko Fisi 'Eiki Sea 'oku 'i ai p 'a e *dividend* ia, 'e ma'u 'e he Pule'angá, ka 'oku tu'utu'uni pau ia ko e to'o p seti ia 'e 20. 'A ia ko hono founa ko ke t naki'aki e me'a ko iá 'oku kehekehe. Ko e ua ko ki aí 'Eiki Sea na'e fai ki ai e tokanga 'a e Fakafongá ko 'o Tongatapu 4, ki he ngaahi sino ko 'oku feng ue'aki fekau'aki mo e pa'angá. 'Oku mahino 'Eiki Sea hang ko ia na'e me'a ki ai 'a e Minisit Pa'anga Le'ole'ó, 'oku lahi e pa'angá ia 'i he taimi ni. Ka 'e lava 'i he ngaahi fakatonutonu ko ení ke fai e ng ue ki ai 'a e Pangik Pulé koe'uhi ke pule'i ke 'at e pa'angá ke lava.....

<001>

Taimi: 1410-1420

S miu Vaipulu: ... lava e kakai mei tu'a 'o n . Ko e tu'u he taimi ni faingata'a 'a e fakah ha pa'anga tukú he 'oku fu'u si'isi'i 'a e totongi tupu. Ko e 'uhinga e me'a 'oku si'isi'i ai ko e fu'u lahi ko 'a e pa'anga ia 'oku 'i he pangik he taimi ni. 'A ia 'oku fiema'u ia ke lava 'e he Pangik Pule ke pule'i 'a e f 'alu'aki ko ia 'a e pa'angá kae lava 'o fakahoko lelei e fatongia ki he toengá 'o e kakai ko 'o e fonua. 'A ia ko e anga 'o e vakai ko 'a e motu'a ni 'Eiki Sea fiema'u ke tau ng 'unu. 'Oku 'i ai 'a e ' fatongia 'o e Pangik Pule ke fakahoko 'e lava ia 'i he me'a ko eni. 'Oku 'i ai 'a e fatongia 'o e Pule'angá ka faifaiange 'oku tau a'u ki he tu'unga fiema'u ke kole. 'Oku kole pea 'e vakai'i ke 'oua 'e to e hoko 'a e me'a ko na'e hoko ko ki mu'a.

'A ia ko 'eku, 'i he'ene peh 'Eiki Sea 'oku ou tui au mo pou pou ke fai 'a e ng ue ko eni. Ko e anga ia 'o e fekumi na'e kole ki ai 'a e motu'a ni 'aneafi ke tuku mai ha taimi ke fai ai ha fekumi. Pea ko e me'a ia ko u a'u ki ai 'i he taimi ni 'Eiki Sea ko 'eku tui ko e lelei eni ki he fonua fakalukufua mo e ngaahi sino tokanga'i e pa'anga ko eni kae tautaut fito ki he kakai ko 'o e fonua. Ko e lelei fakalukufua 'e ma'u ia hono olá 'e he toengá ko 'o e kakai 'o e fonua. 'I he'ene peh 'Eiki Sea ko u fokotu'u atu 'a e fo'i lao ni kapau 'e fiem lie ki ai ho Fale ni pea tau ng ue ki ai m l 'Eiki Sea.

Sea K miti Kakato: M l . Kalake, 'oku 'i ai ha pou pou ? 'Oku h Fakafongá 'Eua.

Lord Nuku: 'Oku lolotonga, 'Eiki Sea tapu ki he Feitu'u na nau lolotonga fakahoha'a 'aneuhu pea ke, pea tau m l l ka ko e 'uhingá ko e faka'osi atu p au 'eku fakahoha'a pea fai 'aki.

Sea K miti Kakato: Ko e k taki Fakafongá 'Eua ko e 'osi p ia ho taimi 'i he miniti 'e 10.

Lord Nuku: Ko 'eku fehu'i atu Sea ...

Sea K miti Kakato: Pea 'oku pau ke to e kole p ha'o ...

Lord Nuku: Ko ia ko 'eku kole atu eni kole atu ki ai ko e, 'a ia ko 'eku taimi ia ki he 'aho

ko e miniti p 'e 10 ?

Sea K miti Kakato: 'A e fo'i ...

Lord Nuku: Te ke 'omai ? Ka ko kuo 'osi e fo'i 'aneuhu. Pea kapau 'e 'omai p e 10 ko 'aneuhu ia ke 'osi 'aki ia e 'aho. Loto fitem lie p motu'a ni ia ki ai.

Sea K miti Kakato: M l 'Eiki N pele. Kalake tau p loti.

Lord Nuku: 'Ikai ke to e 'omai ha taimi ia Sea .

Sea K miti Kakato: Tau p loti kuo m hino ki he motu'a ni pea mo e Feitu'u na.

Lord Nuku: Minititi p 'e nima pea 'osi pea tau p loti he ko e p loti ia 'oku m hino 'ene paasi.

Sea K miti Kakato: P 'i me'a mai N pele 'Eua miniti 'e nima.

Lord Nuku: Sea ko ia m l Sea. Ko e 'uhinga p 'eku faka'osi atu 'Eiki Sea ko e me'a ko na'e fakahoha'a ki ai ko Fakafofonga Vava'u 15 'Eiki Sea 'oku tu'u p ia he kupu 33 'a e konga ko ia, 'e fakapa'anga fakataha 'a e Pule'anga ke ng ue'aki kapau ko e hulu ko ia 'oku 'ave ia ki he Pule'anga ke nau ng ue'aki. Ko e fo'i me'a p 'oku m vahe mei ai koe'uhí ko e fakafuofua 'a e Minisit Pa'anga ke ne hanga 'o kole ha taimi 'e fiema'u ai he 'e Pule'anga. Ko e konga 'uluaki ia Sea.

Tokanga ki he tupu lahi he t naki he pa'angá kae vaivai tu'unga fakafetongi pa'anga

Ko e me'a ko 'oku fai ki ai 'a e hoha'a ko 'a e motu'a ni 'a ko na'a ku fakahoko atu 'aneuhu 'Eiki Sea. Ko e 'akauni foki ko eni 'i he toe, 'i he fakamahu'inga'i p 'oku tupu 'etau pa'anga 'a eni ko 'i he f tongi pa'anga p 'oku holo ki lalo p 'oku 'alu ki 'olunga. Pea ko e me'a ko ko e fehu'i ko nau 'uhinga ko 'aneuhu 'Eiki Sea lolotonga he ta'u ko eni kuo ' ta'u ko eni ko kuo tau m hili ko mei ai 'Eiki Sea 'oku 'ikai ke fu'u m hino kiate au p 'oku anga f f tupu lahi peh 'a e silini ko eni lolotonga ko ia 'oku vaivai 'etau *foreign exchange*. 'Uluaki ia.

Ua ko 'etau *foreign reserve* makatu'unga he'etau pa'anga muli 'oku vaivai 'a e ma'u'anga pa'anga ko he'etau pa'anga muli.

'Eiki Pal mia Le'ole'o: Sea k taki p ki'i fakatonutonu.

Sea K miti Kakato: Ki'i fakatonutonu eni 'Eiki N pele.

'Eiki Pal mia Le'ole'o: Ko 'etau pa'anga ko eni Sea 'oku 381 miliona p ko e m hina ia 'e 10. Ko e pa'anga ko eni mei he taimi ko 'oku fai ai 'a e *balance of payment* p 'oku lahi ange mo si'i ange. 'A ia 'oku tu'unga lelei 'aupito 'i he taimi ni Sea. Te'eki ke tau a'u tautolu ki ha tu'unga 'o a'u 'o m hina 'e 10 p . Ko e taimi ia ko na'e m l p ka a'u 'o tolu. Ko ia ko e fakatonutonu p ia Sea k taki p Fakafofonga ke tau nofo p he fika.

Lord Nuku: 'Ikai, m l e fakatonutonu.

Sea K miti Kakato: Me'a mai tali ia.

Lord Nuku: Ko e 378 ko e fakafuofua ko ki ai Sea ko ‘etau ivi fakapa’anga ko ia ko e m hina ‘e hiva. Ko ‘eku, ko e ‘uhinga p hono ‘oatu ‘Eiki Sea ka ko e ‘uhinga ko , ‘uhinga ‘eku tuku atu e ‘ me’a ko eni he ko u kei hoha’a p ki he t kunga hotau mo’ua ko ‘i muli.

Sea K miti Kakato: N pele nau ...

Lord Nuku: He ‘oku fekau’aki ‘a e me’a ko eni ...

Sea K miti Kakato: Na’a ku ki’i fakahoko atu p ki he Feitu’u na ...

Lord Nuku: ‘Ikai ko ia. Kapau kuo m hino kia koe ‘a e me’a ko iá ‘oku kei t la’a ‘a e motu’a ni ia ai.

Sea K miti Kakato: Ke ke me’a mai p he’etau ‘asenita he ka ‘i ai ha taimi kehe ia te tau toki talanoa tautolu ia ki ai.

Lord Nuku: Ko e lao eni ‘Eiki Sea ...

‘Eiki Minisit Mo’ui: Sea.

Lord Nuku: ‘Oku fekau’aki eni mo e totongi hotau ngaahi mo’ua.

‘Eiki Minisit Mo’ui: Sea ko e ki’i...

Sea K miti Kakato: N pele.

Lord Nuku: Ko e kupu 33 ‘Eiki Sea.

‘Eiki Pal mia Le’ole’o: Sea ko e ki’i fakatonutonu p Sea.

Sea K miti Kakato: Me’a mai Minisit Mo’ui.

‘Eiki Minisit Mo’ui: Tapu p pea mo e Feitu’u na Sea mo e Hou’eiki K miti Kakato. Ko e silini ia ko eni he *revaluation account* ko he pangik . ‘Oku ‘ikai ko ha silini ia ke totongi ‘aki ha ngaahi mo’ua pehé ni. Ko e ngaahi silini eni ia ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi fatongia ia ‘a e Pangik Pule pea kapau ‘oku ‘i ai ha fiema’u vivili ‘a e Pule’anga ‘o e ‘aho ko iá te nau lava ‘o kole kapau ‘e ‘ova ia ‘i he 10 miliona he ‘oku pau p ke, ko e *threshold* e 10 miliona. ‘Ikai ko e silini eni ia Sea ke tau t ‘aki ha mo’ua he ngaahi n ‘a e Pule’anga Sea.

Sea K miti Kakato: Ko ia.

‘Eiki Minisit Mo’ui: ‘Oku ‘i ai ‘a e ngaahi fatongia e Pangik Pule mo e ngaahi fiema’u vivili ko eni. M 1 .

Lord Nuku: Sea. M hino p ki he motu’a ni ‘Eiki Sea. Ka ko hotau mo’uá, ko ‘etau mo’ua ‘oku ‘i ai ‘ene kaunga he taimi ko eni te tau totongi ai Sea.

Sea K miti Kakato: Kuo tali he ‘e Sea N pele ‘a e fakatonutonu.

Lord Nuku: Ko ia kapau ‘oku ‘ikai ko ha pa’anga ‘oku ‘ikai ko ha pa’anga totongi mo’ua ka ‘oku ‘i ai ‘a e kaunga ‘a e pa’anga totongi mo’ua ‘i he *valuation* ko ‘etau pa’anga he ‘oku makatu’unga ‘a e m lohi ‘etau pa’anga Sea mei he’etau *foreign reserve*. Ko e fet ’aki ko iá kapau ko e fehu’i atu he ‘aho ni ...

‘Eiki Minisit Ngaahi Pisinisi Pule’anga: Sea ka u ki’i tokoni atu p Sea.

Lord Nuku: ‘Oku totongi ‘a e fakamo’ua ‘i he pa’anga h ?

‘Eiki Minisit Mo’ui: Ko e tali e ki’i tokoni ‘a e Minisit Ngaahi Potung ue ...

‘Eiki Minisit Ngaahi Pisinisi Pule’anga: Ki’i tokoni nounou p ia ‘a’aku Sea kae ‘at p miniti ‘e nima ‘a e Hou’eiki. Ko ‘etau *budget* foki ko ‘atautolu ko ‘e ‘omai ko ‘i Sune ‘oku kau k toa ai fakataha pea mo e silini ko ‘e totongi ‘aki e mo’ua. ‘A ia ‘oku toki fakah mai ia ai pea te mou me’a p moutolu ki ai. ‘A ia ko e *budget* ko na’e toki ‘osi na’e fakakau mai ai mo e silini, silini ‘oku vahe’i mahalo m vahe ‘e he, mei he *budget* p ko e totongi ‘umu. ‘A ia ko e ng ue ko ki he totongi mo’ua ‘oku, ko hono faka’uto’uta mo e me’a ‘oku fai ia ‘e he Minisit Pa’anga pea ‘oku toki h mai ko . Ko ‘etau “‘io mo ‘ikai” ki ai ‘oku fai ia hetau *budget* ‘atautolu kehe ‘aupito ia mei he s niti ko eni. M l .

Sea K miti Kakato: M l .

Lord Nuku: Sea ko ‘eku fakatonutonu p ki ai Sea ‘oku ui ‘oku makatu’unga e m lohi ‘etau silini mo ‘ene vaivai mei he’etau pa’anga mohe.

Sea K miti Kakato: N pele ke tali ‘a e tokoni ‘a Vava’u 15.

Lord Nuku: Pea kapau ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha’ane kaunga ki ai ‘Eiki Sea...

Sea K miti Kakato: Tali e tokoni ‘a Vava’u 15 ?

Lord Nuku: Tuku mu’a ke u faka’osi atu au ia kae’uhi kae fai ‘a e p loti he ‘oku m hino ia ‘oku nau loto nautolu ke tali.

S miu Vaipulu: ‘Ikai ko ‘eku ki’i tokoni p ‘a’aku Sea ke...

Sea K miti Kakato: Me’a mai.

S miu Vaipulu: Tapu mo e Feitu’u na Sea mo e Hou’eiki K miti. Ko ‘eku ki’i tokoni p ‘a’aku ia manatu’i na’e faingata’a ke ma’u ‘a e fa’ahinga pa’anga ko eni ‘i he kuo hilí he na’e ‘ikai ke ‘i ai ha me’a ia ko e *budget support*. Ko e toki h mai eni ia ‘a e *budget support* fakataha mai mo e ‘ tokoni ‘oku ‘i ai leva ‘a e pa’anga ko eni. Ko e me’a ia ‘oku ngali lahi ai neongo na’e tu’u ‘i he lao ki mu’a ka na’e ‘ikai ke ma’u ha pa’anga pehé ni ia. Ko e taimi ia ko toki h mai ko *budget support* pea lahi mo e ngaahi tokoni ‘oku ma’u ai ‘a e pa’anga ko eni Sea m l .

Sea K miti Kakato: M l . Kuo ...

Fe’ao Vakata : Sea ko u ki’i ..

Sea K miti Kakato: Me'a mai Niua 17.

Fe'ao Vakati : Sea tapu p mo e Feitu'u na Sea ko e me'a kehe 'aupito p eni ia Sea. Ka ko u ki'i fakahoha'a Sea ke faka'at p mu'a 'a e me'a ko 'a e 'Eiki N pele Sea 'oange ha'ane miniti 'e 10 Sea. Ko e 'uhinga eni Sea he, ko e ngaahi fakatonutonu ko mo e ngaahi tokoni mo e poupu 'oku fai 'oku tokoni lahi ia ki he, ke mea'i he 'e, 'ikai ke ngata p he kau M mipa ka ko e fonua 'a e ngaahi anga ko eni ko 'a e ngaahi, he ' me'a ko eni 'oku hoko he me'a fakapa'anga Sea. He 'oku neongo p pe 'oku anga f f Sea ka 'oku ou tui 'e ma'u p ki'i fo'i mo'oni ia 'e 'Eiki Sea he ngaahi fakalelei mo e ngaahi fakatonutonu mo e tokoni 'oku fai Sea m l Sea.

Sea K miti Kakato: 'A ia ko 'etau, ko 'etau laó foki ko e tokoni 'e lau p ia ki he miniti ko 'a e Hou'eiki ko 'oku lolotonga me'a mai. Pea ko 'etau fakatonutonu p 'e taha 'oku ta'ofi ai 'a e uasi 'ene vilo. Kapau, 'oku lave'i p he motu'a ni ia kuo m hino ka ...

'Eiki Pal mia Le'ole'o: Ki'i fakam 'opo'opo atu ai leva au Sea.

Sea K miti Kakato: Ka ko u tui, 'e 'Eiki 'e ...

<002>

Taimi: 1420-1430

Sea K miti: Pal mia Le'ole'ó.

'Eiki Pal mia Le'ole'o: 'A ia ko e fakama'ala'ala 'anenaí Sea, ko e 'uhinga pe eni ia ke ai ha founa ke lava ai 'o ma'u ai ha faingam lie mei he me'a ko ení. Ka ko e fai tu'utu'uní ia ko e Poate p ia e Pangik Pulé. Kapau te mou me'a hifo p ki he kongá 2, ka 'i ai ha t nounou 'a e Pangik Pulé, ka holo 'o *below* 'i he l volo ko 'oku tau peh 'oku tonu ke 'i aí, ko 'enau fatongia ia 'a nautolu ke kole mai ki he Pule'angá. Taimi ko 'e *low* ai ko 'a e s niti ko ení, 'oku ai leva e kongá e lao hena 'oku talamai, 'oku ngofua ke nau kole ki he Kapinetí ke 'oange ha s niti ko e 'uhingá p ke tauhi p 'a e l voló ki ha tu'unga 'oku fakafiem lie ke mahino p 'e lava p 'o *cover* 'e he Pangik Pulé hono fatongia ki he *economy* kae 'uma' 'a e ngaahi pangik . 'A ia 'oku *cover* p e ongo tafa'aki peh . Ko eni 'oku ngofua ia kia nautolu ke kole mai e taimi 'oku nau faingata'a'ia aí ka ko e kolé p eni ia ke fakangofua ke kole atu ha taimi 'e fiema'u ai 'a e Pule'angá. 'A ia ko e... ke mahino p 'oku ai p mo e tafa'aki 'e taha Sea 'oku nau 'at pe ke kole mai he taimi 'oku tu'u fakatu'ut maki aí. Ko e fakam 'opo'opo p ia Sea pea 'oku kole atu ai leva ke fokotu'u atu.

Sea K miti: M l .

Lord Nuku: M l Sea. Faka'osí atu p Sea, 'oku toki mahino eni kiate au, ta ko e 'uhinga 'oku 'alu hake ai 'etau silini ko ení ko e pa'anga *Budget support* 'uhí ko e pa'anga h mai ia mei muli. Ke 'uhí 'e ai 'ene kaunga ki heni Sea. Hang ko e me'a 'oku fai ai e feme'a'akí Sea, kapau te mou kau moutolu ia 'Eiki Sea 'oku ta'eoli e tipeití.

Sea K miti: Me'a mai p koe.

Lord Nuku: He ko ena ia ko e 'oatu ko fakakaukaú ke 'oatú 'Eiki Sea kuo ke ta'ofi mai 'e koe pea fa'ifa'iteliha e Feitu'u na.

Sea K miti: M 1 . 'E Minisit T naki Pa'angá.

'Eiki Minisit T naki Pa'anga: Tapu mo e Seá, tapu mo e Hou'eiki M mipa Kakató. 'Eiki Sea ko e ki'i me'a si'isi'i p 'oku ou tokanga ki aí, ko e me'a ko e fel ve'i ko 'a e totongi mo'uá, na'e ai e hoha'a ki ai. Ko e totongi mo'uá ia hang ko e me'a ko 'a e 'Eiki Minisit e *Public Enterprise* kuo 'osi patiseti p ia ka ko 'etau totongi mo'uá kuo pau ke fakafou ia 'i he *Reserve Bank*. Ko e 'uhingá ko e fu'u ma'olunga ange ko 'a e *rate* ko 'a e pa'anga 'Ameliká ko e pa'anga lahi taha ia, *common currency* ia ko 'oku tau ng ue'aki ki mulí, ko e pa'anga 'Ameliká. Tokoni lahi eni ia ki hono 'ohake ko palanisi ko eni e 'akauni ko ení ki he tu'unga ko 'oku 'i aí he taimi ni.

Ko e *Budget Support* na'a ku 'osi lave pe ki ai ki mu'a 'Eiki Sea, kau ia 'i he 'uhinga 'i he ngaahi ta'u mai ko ki mui ni na'e tokoni ki hono 'ohake e palanisi ko ení mei he 13 milioná he ngaahi ta'u kimu'á ki he 27 milioná. Ko e 'akauni ko ení 'oku feng ue'aki p Pule'angá pea mo e Pangik Pulé. Kapau 'oku fiema'u he Pule'angá ha s niti 'e ngofua ke nau kole ki ai. Ka T lalo 'a e Pangik Pulé pea nau fiema'u ha tokoni 'a e Pule'angá ki ai. 'Eiki Sea kuo u fakam l atu ki he Hou'eiki M mipa hono tali e fo'i lao ko ení. Fokotu'u atu ai p .

Sea K miti: M 1 . Kalake tau p loti. Ko kimoutolu 'oku mou loto ke tali e lao ki he Fika 2 ki he Pangik Pulé

Lord Tu'iha'ateiho: Sea k taki Sea ko e ki'i fehu'i fakamolemole fekau'aki p mo 'etau 'isi ko ení.

Sea K miti: Te ke kei me'a p ki he fehu'í 'oku 'ai ke p lotí.

Lord Tu'iha'ateiho: 'Io ko e 'ai ke u ki'i fehu'i ang , he 'oku ...

Sea K miti: Pe'i fehu'i mai. Me'a mai Ha'apai.

Lord Tu'iha'ateiho: 'Io ko 'eku ki'i fehu'í p fekau'aki mo e silini 'Ameliká, 'i he *inauguration* ko Palesiteni 'Ameliká 'o fekau'aki ko pea mo e *economy*, mou mea'i p foki ko e tokotaha ko ení ko e pilionea pea 'oku ne tukuange 'ene 'u me'a kotoa p ka ne ma'u e v henga si'isi'i ange he'ene me'a ko 'oku ne fa'a ma'ú. 'Oku ai ha'ane *affect* ki he 'ikan mika fakalukufua ko eni ko 'oku ha'ú? He na'a ne *affect* 'e ia 'a 'Amelika. Na'e holo 'a e *Dow Jones* ia 'i he taimi ko na'e hoko mai ai ko 'o Palesitení.

Sea K miti: N pele, ki'i kinikini ofi mai p kae fai mo fakahoko mai ho'o fehu'í.

Lord Tu'iha'ateiho: Ko e kinikini ofí 'o fekau'aki mo e fetongi pa'anga 'Ameliká 'i he taimi ko eni ko na'e hopo hifo ai e tokotaha ko ení 'o Palesitení pea na'e *affect* e *economy* ko 'a 'Ameliká, kuo ke 'osi mea'i p ko e pilionea pea pau ke ne *take* 'e ia e *pay cut* mo tukuange hono fatongia fakapisinisi, kae ha'u 'o fai e ng ue ko 'e tahá.

Sea K miti: Ko ia, m 1 .

'Eiki Minisit T naki Pa'anga H Mai: M 1 Sea. H fanga p he fakatapú 'Eiki Sea, kuo u tui 'oku mea'i p he Hou'eiki Sea ko e anga ko hono fakamahu'inga'i e pa'anga ko e fonua ni, 'oku ai e kato pa'anga 'oku fa'o ki ai e ngaahi *commodity* ko 'a e ngaahi fonuá. Pa'anga 'Amelika, pa'anga Siapani, pa'anga 'Aositel lia, Nu'usila pea ko e h p me'a ko

‘oku hoko ko he m ketí he ngaahi fonua ko ení, te ne uesia e mahu‘inga ko pa‘anga Tongá ‘i ha fa‘ahinga taimi p . ‘Oku tu‘u fakaongo ‘a m mani he taimi ni Sea ki he fakaangaanga ‘a e Palesitení ke ala ki he sekitoa pa‘angá, ke ne pule‘i. Pea ko e h p me‘a ko ‘e hoko ko he kaha‘ú he ng ue ko ‘a ‘Ameliká te ne uesia ‘a e mahu‘inga e pa‘anga Tongá. M l ‘Eiki Sea.

Sea K miti: M l . Kalake. Hou‘eiki ko kimoutolu ‘oku laum lie lelei ke tali e Lao Fakaangaanga (FAKATONUTONU) Ki he Pangik Pule Fakafonuá, 2017, fakah ‘aki ia e hiki homou nima ki ‘olunga.

P loti‘i ‘o tali Lao Fakaangaanga Pangike Pule 2017

Kalake T pile: Sea loto ki ai ‘a M teni Tapueluelu, S miu Kuita Vaipulu, ‘Akosita Lavulavu, Fe‘ao Vakát , ‘Eiki Minisit Mo‘uí, ‘Eiki Minisit Ngoué, ‘Eiki Minisit T naki Pa‘anga H Maí, ‘Eiki Pal mia Le‘ole‘o, ‘Eiki Minisit Laó, ‘Eiki Minisit Ngaahi Kautaha Pisinisi ‘a e Pule‘angá, ‘Eiki N pele Tu‘iha‘angana, ‘Eiki N pele Tu‘i‘ fitu, ‘Eiki N pele Tu‘ivakan . Sea loto ki ai e toko 13.

Sea K miti: ‘Oku ai ha ta‘eloto pea fakah mai.

Kalake T pile: ‘Ikai ha fakah loto ki ai Sea.

Sea K miti: M l Hou‘eiki mou laum lie lelei ki he Lao Fakaangaanga ni. Tau hoko atu ki he‘etau Lao Fekau‘aki pea mo e ‘Eá. Fakamatala ‘Ea 2017, Fika 1/2017. ‘Eiki Pal mia Le‘ole‘o.

‘Eiki Pal mia Le‘ole‘o: M l ‘aupito Sea. Kimu‘a ke toki ‘oatu ha ki‘i puipuitu‘a e lao ko ení Sea, fakam l atu e Pule‘angá ki he K mití ‘a e vahevahe lelei mo e tali ko eni ‘a e Lao Fakatonutonu ko eni ki he Pangik Pulé.

Lao Fakaangaanga fika 1/2017

Sea ko e Lao ko eni ki he Fakamatala ‘Ea 2017, Lao Fakaangaanga ko ení Sea, ko e va‘a foki ko ení Sea, na‘e ‘ikai ke ai ha lao ia tafataha p ki ai. Ko e ngaahi mafai ko eni na‘a ne ma‘ú, na‘e ‘i he ngaahi kupu‘i lao kehekehe ia ‘i he ngaahi feitu‘u kehekehe. Hang ko ia ‘oku mea‘i he Hou‘eiki M mipá ‘oku mahu‘inga ‘aupito e lao ko ení he taimi ni, tautefito ki he feliuliaki e ‘eá, pea ‘oku, na‘e ai ai ko eni ‘a e fie ma‘u vivili ke fakatahataha‘i mai mo fakamahino‘i ange mo fakama‘ala‘ala ‘a e fatongia ko eni ‘o e va‘a ko ení Sea. Pea ko e toki ‘ai eni ‘a e lao ki he tafa‘aki ko eni ‘a e Fakamatala Matangí Sea. ‘A ia ko e faka‘amú ia ke mahino ange ‘a e t kunga ‘oku nau ‘i aí, mahino ange honau fatongiá, pea mahino ange ‘enau totonu, ‘uhingá ko eni he‘enau fakahoko honau fatongiá, pea mo e ngaahi al me‘a peh p ‘i he ngaahi lao maheni p hení Sea.

Kapau ‘e me‘a hifo e Hou‘eiki M mipá ko e kongá ‘uluakí, ‘oku ‘oatu ai e puipuitu‘a mo e ‘uhinga ko e laó.

Konga 2 ‘oku ne fokotu‘u ai ko va‘a ng ué. Hang p ‘oku mou mea‘í, na‘e fokotu‘u p eni ia ko e kongá p ia, ko e *division*, fokotu‘u p he Pule‘angá. Ka ko e hanga leva eni ‘o fakalao‘i mai hono fokotu‘u ko eni e va‘a ko ení mo hono kau ng ue kae ‘uma‘ ‘a e fokotu‘u ke ai ‘a e Tal kita ki he va‘a ko ení.

Konga hono 3, 'oku 'asi p ai e ngaahi fatongia mo e ngaahi mafai, kau ai e ngaahi fatongia e va'a ng ue. Fatongia e 'Eiki Minisit , pe ko hai e Minisit 'oku ne tokanga 'i 'a e Fakamatala 'Ea mo e mafai e Minisit kae 'uma' 'a e ngaahi 'ofisa kehekehe 'i he va'a ko eni Sea. Pea ko e konga 5 leva Sea, fakamatala ia ki he kau ng ue, ki hono *recruit* p ko hono 'omaí, hono teuteu 'i mo hono malu 'i Sea.

Konga 6 leva 'oku 'asi ai e malu 'i 'o e koloa fakamatala, talanoa eni ki he *copyright*. Ngaahi fakamatala ko eni, ngaahi *information* 'oku nau hanga 'o t nakí, 'oku fie ma'u p ke fakapapau 'i p ko hai 'oku 'o'ona 'a e fakamatala ko eni Sea. Ko e konga 7 leva ia Sea, ko e ngaahi fokotu'utu'u fetu'utaki ki hono tufaki e ngaahi fakamatala mo e ngaahi fakatokanga fekau'aki mo e 'ea mo e tahi. 'A ia ko eni ko 'enau fatongia ko eni, taimi 'e fiema'u ai ke tala atu ha matangi pe ko ha af pe ko ha al me'a peh 'oku lave tonu eni ki ai Sea. Tautefito ki he taimi ko 'oku fie ma'u fakavavevave ai Sea. 'Oku ai leva e fiema'u ke fakafatongia 'i ha tokotaha ke ne fakafongia 'i 'a Tonga ni 'i he ngaahi fakataha fakavaha 'a Pule'anga, 'oku lave ki ai e konga 8 Sea. Mahu'inga ...

<003>

Taimi 1430-1440

'Eiki Pal mia Le'ole'o: ... 'aupito eni ke 'oua 'e fai h p talanoa ki ai mo mahino hotau fatongia fakam mani lahi kae 'uma' 'e ala ma'u mei ai h tokoni Sea.

Pea ko e konga 9 leva ko e ngaahi tu'utu'uni ia p ko e *regulations* ia ke toki fai h ng ue ki ai Sea. Ko e ki'i fakamatala nounou p ia Sea ki he lao mahu'inga ni Sea, pea ko e kapau p 'oku 'i ai ha'o fehu'i 'e fai p feinga ke tali atu, pea k 'oku 'ikai 'oatu ai p h fokotu'u, m l .

Sea K miti Kakato: Hou'eiki mou k taki 'o me'a hifo ki he ki'i fakatonutonu p . 'E fakatonutonu fika 1 kupu 13, he laine 2 faka'osi ia 'o e kupu si'i 2. 'Oku 'i ai 'a e ki'i fo'i lea ai 'oku ui ko e fakatu'at maki ke liliu ia ko e fakatu'ut maki, peesi 14. Pea kapau kuo mou me'a ki ai pea mo e konga 2, kupu 19, laine 2 'o e kupu 19, ke t naki atu'a e faka'ilonga fakau'a (' ki he fo'i lea ko e va'a, 'a ia ko e fakau'a ke va'a. 'I he peesi 16 mou me'a p ki ai 'e hou'eiki ko e ki'i konga p ia 'oku fakatonutonu atu pea mou me'a mai ai p ki he kupu'i lao ko eni. M l , fokotu'u mai 'e he..

Lord Tu'i' fitu: Sea 'oku ou fakam l atu, fakam l p ki he Minisit 'i he kamata ke maau a e fa'ufa'u 'a e Potung ue fo'ou ko eni, he 'oku 'ikai ko ha Potung ue faingofua eni, meimei ko e founga ng ue a e Potung ue ko eni mo 'ene kau ng ue ko 'enau fakafuofua p , 'ikai te nau lava 'enautolu ia 'o tala 'e t 'a e fu'u af 'apongipongi, k ko 'enau si'i nofo p 'o fakafuofua holo p 'a e 'alu 'a e 'ea, ko e 'alu hake 'a e la' ko e hu'a, mamaha, pea 'oku 'alu ai p 'o tonu, mo 'etau fononga, fakafeta'i 'a e 'aho ko ia. 'Ohovale p ia kuo puli 'a e tokotaha ia ha'ana 'oku nau to e ki'i punou 'o lotu ki he *Lord* ko ia 'e Sea.

Pea 'oku ou fakam l ki he Minisit ko eni, mahalo ko e toki Potung ue eni, Potung ue fakafuofua taha eni he m mani, 'ikai ke 'i ai h fo'i fika pau ia ke nau talamai ko 'apongipongi 'e peh , 'ikai ke 'i ai h fo'i me'a peh ia. Ko 'enau fakafuofua p , 'e 'i ai 'a e konga 'ao 'oku tafa peh , pea ke mou tokanga p 'e hoko eni 'o uesia 'a e mo'ui. Ko e 'aho ni ia Sea 'oku 'ikai ke uesia, 'oku peh 'a e anga 'a e ng ue. 'Oku ou fokotu'u atu Sea, m l .

Fe'ao Vakata : Ki'i fakatonutonu atu Sea.

Sea K miti Kakato: Ki'i fakatonutonu eni N pele fika 1 'o Vava'u.

Fe'ao Vakata : 'Oku ou tokoni atu Sea ki he Potung ue Fakafuofua Sea...

Sea K miti Kakato: Ko e Fakafofonga Niua 17, me'a mai.

Fe'ao Vakata : Sea 'oku ou lave'i p 'e au ia ki'i hokohoko tu'o lahi mai 'a e ngaahi fakamatala 'ea ia mo e fakatokanga af , 'oku totonu 'aupito 'a e fakamatala mai 'a e kau 'ofisa ko ena 'a e 'Eiki Pal mia Le'ole'o. Sea 'oku ou lave'i p 'i he taimi ni mahalo p kuo 'osi a'u mai, 'oku 'i ai 'a e fakatokanga 'oku 'i ai 'a e af 'e ua 'oku na ha'u ha'u 'i he taimi ni he taimi ni. 'A ia 'oku nau fakafuofua p 'e 'Eiki N pele 'i he ngaahi m hina k ko 'ene ofi ko ki ai 'oku tonu ia. M l Sea.

S miu Vaipulu: Sea ka u ki'i tokoni atu p .

Sea K miti Kakato: Me'a mai Fakafofonga Vava'u 15.

S miu Vaipulu: Tokoni atu p ki he N pele, na'e 'i ai 'a e tangata'eiki na'e fakamatala 'ea ko e tamai 'a e Tu'i Ha'ateiho pea mo Sione Vuna, fai ko fakamatala 'ea, pea peh mai 'a e tangata'eiki, ko e tu'u'a e 'ea ki he kaha'u, pule p 'a Sihova.

'Eiki Pal mia Le'ole'o: Sea ki'i fakatonutonu atu p 'a e 'Eiki N pele fika 1 'o Vava'u. Ko e mahino ko eni 'a e fakafuofua mahino p 'oku tau kei tangata, hanga 'e he lao ko eni 'o fakakehekehe'i tautolu mo 'etau Tamai Fakahevani.

Sea K miti Kakato: M l 'aupito. Fokotu'u mai . Me'a mai Tongatapu 4.

M teni Tapueluelu: Tapu mo e Feitu'u na Sea, pea peh ki he Hou'eiki M mipa 'o e K miti Kakato kae fakahoko atu mu'a h ki'i fakalavelave p pea 'oku ou fakam l 'Eiki Sea ki he 'Eiki Pal mia Le'ole'o 'i hono fakah mai 'a e Lao ki he fakamatala 'ea 2017, na'a ku peh 'e au 'Eiki Sea 'oku 'osi maau 'a 'etau lao. 'Oku ou 'ohovale au 'i he sio hifo 'oku matolu mai 'a e lao ko eni 'oku fo'ou, pea 'oku matolu, pea 'oku ou fakam l ko e makamaile ia 'oku 'i ai h lao ke fakah mai ke fakapapau'i Sea 'a e ngaahi fakafuofua lelei ko eni kuo fakahoko 'i he fakamatala 'ea.

Ko e lao kotoa p 'oku fakah mai Sea ko e me'a ko 'oku mau tokanga ki ai 'i homau tu'unga ko e kau Fakafofonga 'o e kakai ko e pa'anga. Ko e lao ko e me'a lelei, k 'oku mau 'uluaki tokanga ma'u p Sea ke fakam 'ala'ala mai h me'a 'e ngali uesia fakapa'anga ai h ni'ihni tautefito p ki he kakai 'oku mau fakafofonga'i, pea 'oku ou kole p mo tautapa ke tokoni 'a e 'Eiki Pal mia Le'ole'o ke ne tokoni mai mu'a 'i he ngaahi kupu ko eni.

Tokanga ki he ngaahi totongi fakapa'anga

'A ia ko e kupu 26 'e hou'eiki peesi 18, ngaahi totongi, *fees*, ngaahi totongi, *charges*, ngaahi totongi, *levies*, pea te u lau atu p mu'a 'a e kupu pea 'oku ou kole p h taimi ke fakam 'ala'ala mai 'a e 'Eiki Pal mia Le'ole'o, 'oku 'i ai 'a eki'i me'a p 'e ua 'oku ou tokanga ki ai.

Pea 'oku peh hono fakalea Sea. "Pea neongo 'a e ngaahi mafai kuo foaki 'i he kupu 25 kae fakatatau ki he ngaahi tu'utu'uni 'o e lao ni 'e ngofua ki he Minisit ke ne fa'u h ngaahi

tu'utu'uni ke tu'utu'uni pea tu'utu'uni'i 'a e fokotu'u 'o e ngaahi totongi, *fees*, ngaahi totongi, *charges*, mo e ngaahi totongi, *levies*, 'e ala totongi ki he kotoa p taha 'o e ngaahi taumu'a ko eni:

- a. Ke 'oatu h sino'i pa'anga ki hono fokotu'u, tauhi mo e fakahoko 'o e ngaahi ng ue, ngaahi me'a ng ue mo e ngaahi ng ue 'i he lao ni.
- b. Fakahoko 'a hono totongi 'o e ngaahi fakamole, *cost*, mo e ngaahi fakamole, *expenses*, 'a e Potung ue p Tal kita p h taha 'o 'ene kau ng ue, 'i ha fakahoko honau ngaahi mafai mo hono fakahoko 'a e ngaahi fatongia mo e ngaahi ng ue, pea 'i hono fakahoko 'a e ngaahi ng ue 'i he lao ni.

Pea ko e kupu faka'osi 'oku tokanga ki ai 'a e motu'a ni 'Eiki Sea ko e kupu 2 kupu si'i (2) hoko atu p ai.

Kupu 2 (2) 'E ngofua ki he ngaahi tu'utu'uni peh k ...

- a. Fakamahino pau h taha p há ni'ihiki kautaha, ng ue'anga p h ma'u mafai, 'a ia te ne totongi p totongi atu ki ai h ngaahi totongi (*fees*), ngaahi totongi (*charges*) p ngaahi totongi (*levies*) 'e ala totongi.

Ko e fehu'í leva Sea 'oku peh ni. Ko e founga ko 'oku lele 'aki 'a e ng ue 'i he taimi ni, kapau 'e fiema'u 'a e ngaahi pa'anga ko eni 'oku fakapa'anga lolotonga ia mei f , pea kapau ko ha ng ue fo'ou eni Sea, ko e h nai 'a e ng ue ngalingali 'e fai ai 'a e ngaahi totongi ko eni. Pea ko e kole p ke angalelei 'a e Pal mia Le'ole'o 'o fakamahino mai angé 'a e kupu si'i (2) a ko hai 'oku totongi kia hai, 'oku kau ai 'a e kakai p ko ha ngaahi kautaha p , pea mo hono taumu'a.

'Oku ou tui p au 'osi 'a e fakam 'ala'ala ko eni Sea 'oku ou lave'i p 'e au he'ikai ke fa'u noa'ia 'a e lao, 'oku 'i ai hono 'uhinga, k ko e fakam 'ala'ala 'Eiki Sea ke lave ai 'a e mahino 'a e kakai 'o e fonua pea t taha 'etau pate. M l Sea.

Sea K miti Kakato: Me'a mai Pal mia Le'ole'o.

'Eiki Pal mia Le'ole'o: M l 'aupito Sea, fakam l ki he Fakafofonga Tongatapu 4 'i hono 'omai h faingam lie ke fakam 'ala'ala atu ai 'a e tafa'aki ko eni. 'A ia ko e kongá 9 foki Sea fekau'aki ia mo e ngaahi tu'utu'uni p ko e *regulations* , k ko e lao foki eni 'oku fai ki ai 'a e feme'a'aki, pea 'e toki 'i ai leva 'a e faingam lie 'okapau 'oku fie ma'u ke fa'u leva h tu'utu'uni p ko ha *regulations*, mea'i p 'e he Feitu'u na Sea 'e a'u mai p ki ho Fale.

'A ia ko e me'a ko na'e fai 'a e tokanga atu ki ai hang ko ki he (a) 'oku 'i ai 'a e taimi 'e ni'ihiki 'oku 'i ai 'a e ngaahi fakamatala 'e ...tau peh p 'e fiema'u ke totongi, kapau 'e *request* mai ia 'e ha tokotaha, 'omai mu'a 'a e *data* ko 'o e *rainfall*, 'o e t 'a e 'uha mei he 1980 ki he 1990, 'a ia ko e ' me'a leva koi á ia 'e lava leva 'e 'i ai 'a e *fee* ia ke *attach* ki ai h , 'a ia k ko 'eku 'uhinga Sea ko e ki'i *example* p ko ha ki'i fakat t , k 'i ai leva 'a e ngaahi *service* 'e pau ke 'i ai 'a e fo'i totongi ia ki ai he ko e 'uhingá ia ko e ng ue ia mei tu'a ia mei he'enu anga maheni, hang ko ia ko 'eku lau, kapau 'oku fiema'u h fakamatala, kapau 'oku fiema'u ke nau fai h fo'i ng ue makehe, 'oku 'i ai leva ...he'e vave p 'omai 'a e *schedules of fees* p ko e lisi 'o e *fees*, te mau 'omai p ki he Fale ni Sea, hang p ko e ' *regulations* kotoa p Sea.

Ko e ki'i fakamatala ...ko e ki'i fakamatala 'ala'ala p...ia pea mo e ki'i *example* 'o e ngaahi me'a 'oku 'uhinga ki ai 'a e fo'i kupu ko eni Sea. M 1 .

Sea K miti Kakato: M 1 . Me'a mai N pe le fika 1 'o Vava'u.

Lord Tu'i' fitu: Me'a p...na'e fai 'eku ki'i malanga 'anenai kae 'ohofi 'e he kakai. K... 'oku 'ikai ke to e loi 'eku fakahoha'á 'aku Sea he lea. Ko e *forecast* ko e fakafuofua'i, 'oku 'ohovale p...kuo peh...mai 'a e fakamatala 'ea 'a e Minisit , ko e *weather forecast bulletin for tonight, forecast for Tonga, fakafuofua'i, forecast*, 'uhinga ia 'eku fakahoha'a Sea. 'Oku ou fakam 1 ki he Minisit he 'oku 'asi p...mo hono lakangá heni, ko e Minisit ki he Fakafuofua 'o e Fakamatala 'Ea. Pea 'oku ou fakam 1 ki he *budget* ko eni he 'oku kamata 'a e...

<005>

Taimi: 1440-1450

Lord Tu'i' fitu : .. 'ea ia mo 'uha, la' , m...moa, 'oku 'asi he fakamatala Laó. Ka ko e fokotu'utu'u e Lao ko ení, ko e fakafuofua'i o natula ke tuhani 'etau mo'uí. Pea m 1 , kuo lava 'e he Potung ue ko ení 'o fakalao'i 'a e me'a 'oku 'ikai ke lava 'e he tangatá 'o fakafuofua'í. 'Oku ou fakam 1 atu ki he Minisit . Pea 'oku ou fokotu'u atu, Sea. M 1 .

P loti'i 'o tali Lao ki he Fakamatala 'Ea, 2017, Fika 1/2017 & ngaahi fakatonutonu

Sea K miti Kakato : Fokotu'u eni 'a e N pe le. Hou'eiki, 'E Kalake, tau p loti. Ko ia 'oku laum lie lelei ki he Lao ki he Fakamatala 'Ea, 2017, Fika 1/2017, fakah 'aki ia e hiki hake ho nima ki 'olunga.

'Eiki Pal mia Le'ole'o : Mo e ngaahi monomonó, Sea, e.

Sea K miti Kakato : Mo e ngaahi fakatonutonu.

Kalake T pile : Sea, loto ki ai a M teni Tapueluelu, Samiu K. Vaipulu, 'Akosita Havili Lavulavu, Fe'aomoeata Vakata, 'Eiki Minisit Fefakatau'aki, 'Eiki Minisit Mo'ui, 'Eiki Minisit Ngoue, 'Eiki Minisit T naki Pa'anga H mai & Tute, 'Eiki Pal mia Le'ole'o, 'Eiki Minisit Lao, 'Eiki Minisit ki he Ngaahi Kautaha Pisinisi 'a e Pule'anga, 'Eiki N pe le Tu'iha'ateiho, 'Eiki N pe le Tu'iha'angana, 'Eiki N pe le Nuku, 'Eiki N pe le Tu'i' fitu, 'Eiki N pe le Tu'ivakanó. Sea 'oku loto kotoa ki ai e Hou'eikí, toko 16.

Sea K miti Kakato : M 1 Hou'eiki. 'Eiki Pal mia Le'ole'o.

'Eiki Pal mia Le'ole'o : Sea, fakafongga'i atu p... 'a e kaung ue 'a e motu'a ni, fakam 1 atu ki he Feitu'una, kae'uma' e Hou'eiki M mipá, hono tali 'a e ki'i fo'i Lao mahu'inga ko ení, Sea. 'I he taimi tataup , Sea, hang na'e me'a ki ai 'a Niua 17, 'oku 'i ai 'a e ki'i fo'i 'ea ngalingali 'e ala hoko ko e saikolone 'oku hangatonu mai ki Tonga ni, Sea. Pea 'oku fakafuofua. Ko e faka'amú ia, 'oua 'e 'alu 'o a'u ki ha tu'unga. Ko e *forecast* ia na'e me'a ki ai 'a Vava'u, N pe le Vava'ú, Sea, 'e a'u mai 'apongipongi. Ka 'i he tu'u he taimi ni, 'e ala a'u p...ki he matangi m lohi, pea ko e faka'amú ia ke nofo p...he matangi m lohí, ke 'oua 'e a'u 'o hoko ko e saikolone. Tupu mei he fakafuofua ko eni 'a e va'a ko ení, Sea, na'e kaniseli ai 'a e 'ai ke fakaava 'a e *solar facility*, 'ai ko eni ke 'ai mei he la' 'a 'Eua. Na'e 'ai ke fai he Tokonakí, Sea, ka 'oku mau falala fe'unga p...ki he fakafuofua 'a e va'a ko eni, pea 'oku mau

peh mahalo 'oku lelei ange p ke ki'i toloi atu 'a e ng ue ko ení, Sea. Ka ko e fakam l p ia, Sea, ki he Feitu'una, kae 'uma' 'a e Hou'eiki M mipa hono tali 'a e ki'i Lao Fakaangaanga ko ení. M l .

Sea K miti Kakato : M l , Pal mia Le'ole'o. Hou'eiki tau hoko atu ki he 6.2. 'A ia ko e L pooti eni 'a e K miti, 6.2.1, L pooti fika 1/2017, mei he K miti Tu'uma'u ki he Pa'angá, fekau'aki pea mo e kautaha *Tonga Cable Limited*. Kole ki he Sea e K miti, N pele 'o 'Eua, ke ne k taki 'o fakama'ala'ala mai 'a e kongá ko 'ení. Me'a mai koe, 'e N pele 'Eua.

Lord Nuku : ....(mate maika)... ko e l pooti he fakataha ne hoha'a ki ai ho Fale Sea. Na'e lava lelei 'a e fakataha e k miti. Pea ko hono fakafoki mai eni 'a e ng ue na'e tuku ki he K miti ke faí, Sea. Na'e lava lelei p e fakataha. Pea 'oku 'i ai p e ngaahi me'a na'e fai e hoha'a ki ai.

Fehu'ia e v fengae'aki e Pule'anga mo e Fale Alea

Ko e 'uluaki hoha'á, 'Eiki Sea, na'e fai 'a e fakataha pea tali p 'o fai 'a e femahino'aki ki he ng ue ko na'e faí, 'Eiki Sea. Na'e fai p e fakaongoongo 'a e Poate ko ení, koe'uhí ki he ma'umafai, koe'uhí ko e *shareholder* ko e Pule'angá, koe'uhí ke tuku atu e koloa ko ení, 'Eiki Sea. Pea na'e fai e femahino'aki ai. Ko e me'a ko ko na'e toe, 'Eiki Sea, ko e fehu'i p eni ia ko . 'Oku ou fokotu'u 'e au ke tali 'a e l pooti. Ko e fehu'i p ko na'e fai ki ai 'a e hoha'á, 'Eiki Sea, lolotonga 'a e ng ue 'a e Falé 'o fakatatau ki he ng ue ko na'e 'ave ki he K mití, kuo saini, kuo fakamo'oni e me'á ia, Sea. Ka ko hono toki 'omai eni ke fakakakato e ng ue ko ia 'a e Fale Aleá, Sea, pea 'oku fai hono fakafehu'ia, pe 'oku anga f f 'a e tu'unga 'i he v ko eni 'o e Pule'angá, pea mo e Fale Aleá, Sea? Lolotonga e tu'utu'uni, mo e me'a mai 'a e 'Eiki Pal miá, koe'uhí ko e ng ue ko ení, kuo pau ke 'omai ki Fale, pea fakakakato, Sea. Kuo fakamo'oni e Pal mia ia, 'i hono tuku atú. Ka ko hono toki 'omai eni he 'aho ni, 'a e kakato e ng ue ko iá, Sea. Ke fakahoko atu ki he Feitu'u na, pea 'ohake mei ai ki Fale, pea ko e fehu'ia 'oku 'oatu ko 'i he 'aho ni, koe'uhí ko e tu'unga ko ia na'e 'omai ki he Falé, ke fai e feng ue'aki 'o fakatatau ki he me'a na'e me'a mai'aki 'e he Pal miá, kuo fakamo'oni e Pal miá ia he 'aho Falaité, 'i he tuku atu e 'inasi ko ení. Pea koe'uhí ke tuku atu p ki he Feitu'u na, toki 'ohake ki Fale, pe ko e h e tu'utu'uni 'a e Fale ni, koe'uhí, he lolotonga fai e ng ue, kuo fakamo'oni e aleapau ia ko ení, ke fakataú atu e 'inasi ko eni, 'a eni ia ko ko ki he *Digicel*.

Sea K miti Kakato : Ko e talí eni, N pele 'oku 'omai 'e he Pal mia Le'ole'ó.

'Eiki Pal mia Le'ole'o : M l . Fakam l atu ki he Sea e K miti Pa'angá, 'a e fakataha lelei na'a tau fai ko ena he uike kuo 'osí. Kapau p te mou me'a hifo ki he minití. Na'e 'uhinga p ia ke fakama'ala'ala 'a e ngaahi fiká, 'A ia na'e 'omai ai 'a e ngaahi *CEO*, mei he ngaahi Puleng ue mei he *TCL*, *Digicel*, ko e *TCC*, mo e ngaahi feitu'u peh , ko e 'uhingá pe ke fakama'ala'ala ki he Hou'eiki M mipa. Na'e 'ikai ke 'i ai ha fai ha feme'a'aki ia ke peh , ko e 'ai ha me'a ke fai ha fai tu'utu'uni. Kapau te mou me'a lelei p ki he minití, na'e 'asi p ai, 'i he fakama'ala'alá, he na'e lahi 'a e ngaahi fika na'e 'omai, pea 'oatu e ngaahi fika mei he tafa'aki e tahá. Pea na'e peh , ko e sai tahá p ke mou fanongotonu meiate kinautolu 'oku nau ng ue 'i he *project* ko ení, Sea.

Ko e tali p ia ko eni ki he 'Eiki Sea. Na'a tau 'i ai kotoa p , hang ko e 'asi ko 'i ho'o lipooti, na'e mahino ai e ngaahi me'a lahi. Pea ko e faka'amú ia, ke tau kaung kau mai hono feingá'i ke a'u 'a 'etau keipolo ki Ha'apai mo Vava'ú. 'Ikai ha n , ko e faka'amú leva ia ke

si'isi'i ai, holo ai 'a e totongi ko eni e 'initaneti, hei'ilo na'a lava ai, fai homau fatongiá, holoki ai mo e totongi tatau mei he *TCC*, kae'uma' e *Digicel*.

Na'e kau fakataha foki eni 'i he fakamo'oni ko eni, 'ikai ke peh na'e ta'eloto ki ai e *TCC*. Na'e kau mo nautolu 'i he felotoi. Ko e me'a lelei taha eni ki he 'unu hake ko ki mu'a 'a e tafa'aki fetu'utaki. 'Osi ange ko ia, kei p seti e 83, Sea, 'oku kei pule'i p 'e he Pule'anga. 'Oku 'ikai ke 'i ai ha *doubt* 'e taha 'e peh 'oku mole hono pule'i 'e he Pule'anga, 'a e kautaha mahu'inga ko eni, Sea. Pea ko e faka'amú p ia, Sea, ke tau ng ue fakataha , ke 'oatu e ngaahi lelei ko eni he fakalakaká, a'u ai hotau fanga tokoua mo e fanga tuof fine 'i Ha'apai, kae' uma' 'a Vava'u, Sea. M 1 .

Sea K miti Kakato : M 1 .

Lord Nuku : 'Eiki Sea, ko e faka'osi atu p 'a e lipooti, na'e mahino he fakataha ko eni, 'Eiki Sea, na'e 'ikai ke 'omai ha fakakaukau pea mei he *TCC*, pea mo e Poate ko eni 'oku nau hanga 'o fakalele ko 'a e *TCL*. Na'e fehu'i kia nautolu, pea ko e tali ko na'e 'omaí, Sea.

'Eiki Pal mia Le'ole'o : Fakatonutonu, Sea.

Sea K miti Kakato : Ko e fakatonutonu eni, 'Eiki N pele.

'Eiki Pal mia Le'ole'o : 'Oku 'ikai ke u ma'u au pe ko e kongaf e lipooti, na'e peh na'e 'ikai ke kau ai e *TCC*. Ko e *TCC*, mo e *TCL*, na'a nau kau kotoa mo e ' *CEO*, mo e *CEO* 'a e Pule'anga, 'i he *negotiation*. Ko e fakatonutonu ia, Sea. Na'e 'ikai ke 'i ai ha tali peh , 'o peh na'e 'ikai ke kau mai e *TCC*.

Lord Nuku : 'Eiki Sea, fakam l p au ki he fakatonutonu kuo fai mai 'e he Tokoni Pal miá. Ko e me'a ko na'e fai ki ai hono tuku atú, 'Eiki Sea, na'e fehu'i ki he *TCL* he Poate. Pe na'e 'omai ha'anau fakakaukau ki he Pule'anga, ki hono tuku atu ko eni e 'inasi ko eni? Ko e tali ko na'e 'omai pea mei aí, 'Eiki Sea, mei he Poate, *CEO*, pea mo e Sea ko he Poaté. 'ikai ke 'i ai ha'anau tali. Na'e 'ikai ke nau ma'u 'enautolu ha ngaahi fakamatala fe'unga ke fai ai ha'anau tali.

'Eiki Pal mia Le'ole'o : Sea, ke u tokoni ki he Fakafofonga, Sea.

Sea K miti Kakato : Ko e ki'i kole tokoni e.

'Eiki Pal mia : 'Oku ma'u p 'i he l kooti ko 'o e fakatahá, ko e CEO na'e kau ma'u p 'i he fakatahá. Mahalo ko e toko taha ko ena e taha na'a ke 'uhinga ki aí, na'a ne 'omai ko 'a e 'uhinga 'oku ke fakahoko maí. Fakatonutonu atu ia, Fakafofonga, ke tau nofo p 'i he miniti.

Lord Nuku : Sea, ko e miniti eni 'o e fakatahá, 'a eni ko 'oku ou 'oatu ko eni. Na'e peh 'e he Seá, na'e tu'o taha p 'enau fakatahá, ka na'e ...

<006>

Taimi: 1450-1500

Lord Nuku: ...Ke kau 'a e *CEO* ki he toutou alea pea mo e Pule'anga koe'uh ki hono tuku atu 'a e me'a ko eni ko e miniti p ia 'Eiki Sea

Sea K miti Kakato; 'Oku ma'u hena ha ki'i miniti?

Lord Nuku: Na'e 'i ai p 'a e miniti 'a e Feitu'u na 'oku 'i ai p 'a e miniti 'a e Feitu'u ni, pea kapau 'oku 'ikai ke 'i ai ha'o miniti 'a e Feitu'u na Sea

'Eiki Pal mia Le'ole'o: 'Ikai fiemalie pe koe Sea na'e kau pe CEO

Lord Nuku: 'Oku ou fakahoko atu p 'e au ko e miniti ia 'o e fakataha, ko e fakafehu'i 'a e ng ue na'e tuku mai mei Fale Alea ke fai ke fakakakato kuo fakamo'oni e me'á ia pea ko e me'a p ia Sea 'osi tuku atu ki ho Fale pea ko e l pooti ia na'e fai ko e h 'a e tu'utu'uni ho Falé ki ai Sea, k ko e l pooti ena na'e 'omai mei he K miti Pa'anga m l Sea.

Sea K miti Kakato: Fokotu'u mai e l pooti ko eni, 'i ai ha pou pou? Kalake

Hou'eiki ko moutolu 'oku mou laum lie lelei ki he L pooti 'a e K miti Tu'uma'u Fika 1/2017 K miti Tu'uma'u ki he Pa'anga, 'a e kautaha Tonga *Cable* fakah mai'aki ia 'a e hiki hake homou nima ki 'olunga.

P loti 'o tali L pooti Fika 1/2017 K miti Tu'uma'u ki he Pa'anga

Kalake T pile: Sea 'oku loto ki ai 'a M teni Tapueluelu, 'Akosita Havili Lavulavu, Sefo Fe'aomoeata Vakati, 'Eiki Minisit Fefakatau'aki, 'Eiki Minisit Mo'ui, 'Eiki Minisit Ngoue, 'Eiki Minisit T naki Pa'anga H Mai, 'Eiki Pal mia Le'ole'o, 'Eiki Minisit Lao, 'Eiki Minisit Ngaahi Kautaha Pisinisi 'a e Pule'anga, 'Eiki N pele Tu'iha'angana, 'Eiki N pele Tu'i' fitu, 'Eiki N pele Nuku, 'oku loto ki ai 'a e toko 13.

Sea K miti Kakato: 'I ai ha taha 'oku 'ikai ke fiem lie ki heni fakah mai mo ia.

Kalake T pile: 'Ikai ha fakah loto ki ai Sea

Sea K miti Kakato: M l Hou'eiki lava 'etau l pooti ko eni, tau hoko mai ki he 'a'ahi Fale Alea 'a Vava'u 16 ke mou me'a mai ki ai, to e 'i ai ha taha 'oku to e fie me'a ki ai, sai me'a mai

Lord Nuku: Tapu mo e Feitu'u na Sea ko e fakahoha'a ko 'oku 'ohake Sea koe'uh ko e me'a na'e 'omai mei taumu'a 'o peh 'oku 'osi vahevahe 'a e pa'anga ko eni ki he vahevahe ki he ' 'otu motu, 'i ai 'a e 'inasi 'o 'Eua, 'i ai 'a e 'inasi 'o Ha'apai, 'i ai 'a e 'inasi 'o Vava'u.

Sea K miti Kakato: *Constituency fund*

Tokanga pe kuo vahevahe pa'anga tokoni ngaahi v henga

Lord Nuku: Ko e fakamatala 'a Vava'u pea na'e tali mei taumu'a 'o fakahoko mai, na'e 'osi 'i ai p 'a e vahevahe peh 'a e Pule'anga, k ko e me'a 'oku fehu'i he koe'uh 'oku 'ikai ke peh , ka ko e fehu'i p ki taumu'a kapau ko ia 'oku fai 'a e fiem lie ki ai, kae ki'i hiki hake 'a e 'inasi 'o 'Eua, ko e me'a ia 'oku 'ikai ke fai ki ai 'a e fiem lie kapau 'e ki'i hiki hake 'a e 'inasi ia 'o 'Eua ke 'alu hake ia 'o 3 miliona pea tuku 'a e 10 miliona ia ke vahevahe, ko e kole p ia kapau 'oku mo'oni.

Sea K miti Kakato: Me'a mai 'Eiki Minisit T naki Pa'anga

‘Eiki Minisit T naki Pa’anga H Mai: Tapu pea mo e ‘Eiki Sea pea ‘oku ou fakatapu atu ki he Hou’eiki M mipa ‘Eiki Sea, kapau ‘e fakafoki p ‘etau manatu ‘Eiki Sea ki he ta’u kuo tau s tu’a mei ai na’e ‘osi ‘ohake p ‘a e ‘siu ko eni, pea na’e me’a mai ‘a e ‘Eiki Minisit Pa’anga na’e ‘osi vahevahe p ‘Eiki Sea ki he ngaahi vahe fonua, pea na’e lahi ‘a e hoha’a ‘aupito ia ki he kongra ko eni, ko e kongra ko eni ki hono faka’aonga’i ‘a e s niti ko eni he taimi ni ‘oku ‘ikai ke u hanga ‘o lave’i ‘Eiki Sea, pea ko e me’a ko eni ‘oku tokanga ki ai ‘a e ‘Eiki N pele ‘o ‘Eua ‘e fakalahi leva ‘a e ‘inasi ‘o ‘Eua he ‘aho ni p ‘Eiki Sea *at least* ki he 2 miliona te u sio leva ke fakahoko na’a me’a mai ‘a e ‘Eiki Minisit he uike kaha’u, m l ‘Eiki Sea e ma’u faingam lie.

Sea K miti Kakato: M l ‘Eiki N pele Fika 1 ‘o Vava’u

Lord Tu’i’ fitu: Sea ko ‘eku tokoni atu p ‘a’aku ki he me’a ko ‘oku me’a ki ai ‘a e ‘Eiki N pele ‘o ‘Eua ko u ongo’i ‘e au homau ‘ulungaanga fakatangata fakavaha’a fonua, ‘oua ‘ai ‘etau me’a ke peh , ko Vava’u na’e malanga m lohi he me’a ni, ‘Eua ia toki h atu p eni ‘a ‘Eua ia ‘osi tata’o ‘a ‘Eua ia, to e tata’o tu’o ua p ‘a ‘Eua ko e fo’i fokotu’u ko eni ‘a Vava’u ‘e tolungeau tupu ‘oku ‘omai ko , tali ke ma’u mai ke ‘alu hake ‘emau ki’i me’a si’i kole he Fakafofonga, ‘ikai ke mau Minisit Pa’anga, ‘ikai ke mau t naki tukuhau k ko mautilu ‘oku mau teketeke p e fatongia ‘o e ngaahi vahefonua tonu ke si’i fakatokanga’i Sea ko ia p ‘a e fakahoha’a Sea m l .

Sea K miti Kakato: M l Hou’eiki to e ‘i ai ha...me’a mai N pele Fika 2 ‘o Ha’apai

Alea’i L pooti ‘A’ahi Vava’u 16

Lord Tu’iha’ateiho: Tapu mo e Sea fakatapu atu ki he Pal mia Le’ole’o kae ‘uma’ ‘a e Hou’eiki ‘o e K miti Kakato, kae ‘at ki he motu’a ni ke fai atu ha ki’i fakahoha’a fekau’aki mo e l pooti ko eni ko ‘a Vava’u 16.

Sea ko u sio hifo p ki he peesi f , ‘asi ai ‘a e fakama’ala’ala ki he v henga Vava’u 16, pea ‘asi ai ‘a Mataika, pea talamai ko e p seti ‘e 95 ‘o e kakai ‘oku nau l l nga mo t kanga pea p seti ‘e 5 ‘oku nau ng ue faka-Pule’anga, ko u kole p ki he Fakafofonga ke si’i sio atu ki he tafa’aki ‘oku ‘i ai ‘a e ki’i ‘elia ai ko Ha’ateiho Si’i ‘oku ou sio ‘oku lahilahi ‘a e vao, pea ko e sio p p te nau lava ‘o ki’i tu’u hake ‘o t ha kava p ko ha me’a peh , he ‘oku lahi ‘a e ‘ ‘elia ai ‘oku vaoa, ko e ‘ai p ke ki’i tokoni atu ki he k inga ko ia ke nau ki’i tu’u hake ko e fu’u silini lelei e kava, ke nau hanga ‘o fai ha ki’i ng ue, fo’i hala ko ‘oku ‘alu hifo ko ki Tufutele, m l .

Sea K miti Kakato: Vava’u 16, me’a mai

‘Akosita Lavulavu: Tapu mo e Feitu’u na ‘Eiki Sea, peh foki ‘eku fakatapu ki he ‘Eiki Pal mia Le’ole’o mo e Hou’eiki Kapineti, peh ‘eku fakatapu ki he Hou’eiki N pele, fakatapu heni ki he Hou’eiki Fakafofonga e Kakai. ‘Eiki Sea ko ‘eku tali p ‘a e fehu’i ko eni ko ‘a e ‘Eiki N pele mei Ha’apai, kole atu p ki he ‘Eiki N pele Sea ke tuku mai ai leva ‘a e fo’i kongra ko ia ki he finemotu’a ni mo e v henga Vava’u 16 ke mau ngoue’i ia ‘emautolu Sea t ha fu’u kava ai ke ‘aonga ‘a e kongra ko eni

Sea K miti Kakato: ‘Osi foaki atu ‘e he Hou’eiki

‘Akosita Lavulavu: M l ‘Eiki N pele e foaki mai e ...m l

Sea K miti Kakato: M 1 , Tongatapu 4

Kole ki ha polokalama tanu hala ‘a e Pule’anga

M teni Tapueluelu: Tapu mo e Feitu’u na Sea kae peh ki he Hou’eiki M mipa e K miti Kakato, Sea ko ‘eku ki’i kole fakama’ala’ala p ia ‘a’aku fekau’aki mo e me’a mahu’inga taha ‘oku tokanga ki ai ‘a e kakai ko e tanu hala Sea pea ‘oku mo’oni p ‘oku ‘i ai ‘a e tokanga ‘a Vava’u 16 ki he palau, k ko e palau Sea ‘e lele he hala pule’anga ki ‘uta, ‘oku lave’i p he motu’a ni ‘oku ‘i ai ‘a e polokalama tanu ‘a e Pule’anga pea ko e kole fakama’ala’ala ‘oku ‘i ai ha taimi t pile ‘o e ngaahi tanu ko eni mo e taimi ‘e a’u ai ko ki he v henga ko eni ‘oku kole ko he Fakafofonga ‘o Vava’u 16. ‘Oku kau e motu’a ni ia he fa’alele atu ki he Potung ue *Infrastructure* ko e kole fekau’aki mo e tanu hala, k ‘oku ‘ikai ke lava ‘o fakamahino mai ‘a e hokohoko ‘a e ngaahi v henga ‘osi ‘a e v henga f pea v henga f , ko e me’a ‘oku fakamahino mai ia ‘oku ‘i ai ‘a e tokoni ‘a e Pule’anga pa’anga ‘e 1 kilu ki he meimei v henga ke fakapapau’i ‘oku tanu e hala ko e me’a ia ‘oku tokanga mai ki ai ‘a e kakai.

‘Oku ou tokanga pe Sea na’a ‘ohovale p ‘oku ‘alu ‘a e me’ang ue ki Vava’u pea ko ‘ene fiu tali ia ‘a Tongatapu vahe ‘e 10, k ‘oku ou kole p fakama’ala’ala mai p p ‘oku lava e si’i tanu hala ko ‘oku tokanga mai ki ai ‘a Vava’u 16 Sea mo e ngaahi polokalama tanu ko ki he fonua fakalukufua m 1 Sea.

Sea K miti Kakato: M 1 Minisit Pa’anga Le’ole’o

Vahevahe pa’anga ki he tanu hala

‘Eiki Minisit T naki Pa’anga H Mai: Tapu p mo e ‘Eiki Sea, fakatapu mo e Hou’eiki M mipa ‘Eiki Sea, Sea ‘oku mea’i pe he Hou’eiki e Fale ko e halá ‘oku hoko ia ko e fo’i maka vela ia ‘i he Fale ni, pea ‘oku mo’oni ‘aupito p ia ‘Eiki Sea, k toa ‘a e ngaahi l pooti ko eni he ngaahi ‘a’ahi ‘oku fai, ko e fetaulaki p ‘a e hala ki ai ‘Eiki Sea. ‘Oku ‘i ai ‘a e tokanga mo e hoha’a lahi ‘aupito ‘a e Pule’anga ki he hala pea ‘oku fai ‘a e ng ue ki ai ‘Eiki Sea, k ko e ‘oatu p , ko e ‘ me’a eni ‘oku ‘osi tali ke fai ‘a e ng ue ki ai Sea, pea ‘oku ou tui ‘oku mei kamata ‘a e kau ng ue ko ia, ‘oku ‘osi fakamo’oni ‘a e ‘ aleapau ko ia, k ko e k toa ko ‘a e ‘ hala ko ‘i he ‘ v henga ko eni ‘e 17 ‘oku ‘osi ‘i ai ‘a e palani ng ue ‘a e potung ue *MOI* ki hono fakahoko ‘a e ng ue ko eni pea mo e pa’anga ‘oku fokotu’u ki ai, k ko e ng ue eni ‘oku kamata ke lele atu ko eni ‘Eiki Sea, pea ko e faka’amu ‘a e Pule’anga ke ‘oua ‘e to e ‘osi atu ‘oku tu’u, a’u ko ki Sune ‘oku kei lele p ‘a e ng ue hokohoko p ke ‘oua ‘e to e maumau’i ‘a e ng ue kae lava ke fakakakato ‘a e ngaahi ng ue ko eni.

Ko Vava’u ‘Eiki Sea ‘oku ‘osi tali ki ai ‘a e pa’anga ‘e 2 kilu 5 mano pea ‘oku ‘osi fakamo’oni ki ai ‘a e kautaha ke nau fai ‘a e ng ue ko eni ‘i Vava’u. Ko e v henga 5 kuo ‘osi fakamo’oni mo e aleapau ng ue pau ki ai ko e 2 kilu, ko Hahake mo Hihifo, ‘a ia ko e 3 mo e 4, ‘oku ‘osi tali ki ai ‘a e 4 kilu, ko Ha’apai mo vaheloto, ‘osi tali ki ai ‘a e 2 kilu 7 mano, ‘a ia ko e ngaahi ‘elia eni ‘oku ‘osi lava ‘a e ng ue fakapepa ko ki ai hono tu’uaki pea fai hono *evaluate* pea fakamo’oni e *contract* ‘oku hokohoko atu p ‘a e ng ue ko eni ‘Eiki Sea, ko u tui ko e faka’osinga e m hina ni kuo mahino leva e kautaha ng ue ‘oku ne fai ‘a e ng ue ‘a e ‘ v henga k toa pea tau toki muimui’i peh atu ai p ‘o a’u atu ki he ‘osi ‘a e ta’u fakapa’anga ko eni, pea peh foki ki he ta’u fakapa’anga hoko ‘Eiki Sea, m 1 .

Sea K miti Kakato: Minisit ko e ki’i fehu’i atu p , ‘i he 2 kilu ko eni ‘a Ha’apai mo Vaheloto, ‘oku na taki fiha, ko e ‘uhinga ke fakama’ala’ala ke me’a mai ‘a Ha’apai.

Ke fengaue'aki kau M mipa mo e *MOI* ki he ngaahi hala ke tanu

'Eiki Pal mia Le'ole'o: Ka u ki'i tokoni atu Sea, na'e 'aonga 'aupito Sea e Hou'eiki M mipa ke mou me'a mai 'o fai ha feme'a'aki pea mo e 'Eiki Minisit he kuo pau ke 'i ai ho fili 'a koe p ko f 'a e hala te ke peh 'oku mahu'inga ange he hala ko , he ko e s niti ia ko eni 'oku tau 'osi 'oku 'osi mea'i p he Hou'eiki M mipa 'o e Fale he 'ikai ke lava k toa e hala ia, 'a ia 'oku mahu'inga 'aupito ke mou fengue'aki pea mo e Potung ue koe'uh ke mahino ko e me'a eni 'oku fiema'u lahi taha, ko e hala eni 'oku fiema'u lahi taha, tau lele he fo'i ta'u fakapa'anga ko eni, 'ai ha fo'i hala 'e tolu ke sai, pea tau hoko ki he ta'u fakapa'anga hoko, 'a ia ha fo'i hala 'e tolu, k ko e me'a ia 'oku mahu'inga ke me'a mai 'a e Hou'eiki M mipa 'o fai ha fep talanoa'aki mo e 'Eiki Minisit .

Sea K miti Kakato: M l 'Eiki Pal mia Le'ole'o, me'a mai 'a Vava'u 16, pea toki hoko mai 'a Vava'u 14, ha'u k toa 'a Vava'u

'Akosita Lavulavu: Tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea, peh 'eku fakatapu ki he K miti Kakato, 'Eiki Sea na'e peh 'e he 'Eiki Pal mia Le'ole'o ke mau ki he potung ue 'o feng ue'aki mo nautolu ki he polokalama ko eni ko ki he tanu hala, ko e talu eni 'eku 'alu ki he potung ue 'i he ta'u kuo 'osi a'u mai ki he m hina ni 'oku ou kei 'alu p ki he potung ue mo feinga ke feng ue'aki mo nautolu 'oku te'eki ai p ke 'omai ha tali pau ia p 'e kamata 'emau tanu hala mo 'af 'ia mo f 'ia fua 'a e ngaahi hala.

Pea mo e me'a p 'e taha Sea ko e me'a ko eni ko ki hono tuku ko 'a e tanu hala ki he kautaha *contractor* 'ikai ke u fu'u tui ki ai Sea, I *mean* kapau te mau lava mautolu v henga 'o tanu p 'emautolu 'emau hala kae faka'aonga'i 'a e ngaahi m sini ko eni ko 'a e *MOI* 'oku ou tui 'e malavalava ange 'a e ' ngaahi hala, 'e lava 'o tanu ai ha ngaahi hala lahi 'aupito 'i he v henga 'a e finemotu'a ni Sea, pea 'oku ou manatu'i 'a e ta'u kuo'osi, na'a ku fakah mai 'a e fokotu'u Sea ke tanu 'emau hala ka mau *donate* mai 'emautolu ia 'a e maká 'oku te'eki ke fai ha ng ue ki he fo'i fokotu'u ko ia, 'ikai ke u 'ilo p 'e a'u ko e h e tu'unga 'oku 'i ai 'a e hala ko eni ko 'a Vava'u 16, k 'oku palopalema 'aupito 'a e hala 'Eiki Sea m l .

Sea K miti Kakato: M l Vava'u 16, me'a mai Vava'u 14.

'Eiki Minisit Mo'ui: Sea tapu p pea mo e Feitu'u na kae 'uma' 'a e Hou'eiki M mipa 'o e K miti Kakato. Sea ko e ' si mahu'inga 'aupito p 'a e tanu hala ia, tofoku k toa p 'a Tonga ia ai 'Eiki Sea, pea he 'ikai ke u to e fakal l a au 'i ai Sea mahino mai p mei he ngaahi ' fokotu'utu'u ko eni 'a e Pule'anga kae 'uma' 'a e Minisit ko ia 'a e Potung ue Ngaahi Ng ue Lalahi 'a e fokotu'utu'u polokalama ko eni ki he hoko.

Sea ko 'eku fokoutua hake p motu'a ni ia Sea...'osi fai p 'a e fakatalanoa ki he Minisit 'oku 'i ai 'a e ngaahi k toanga lalahi 'e fai ia ki Vava'u he ta'u ni Sea ko e konifelenisi 'a e U siliana ko e 'aho fakahifo 'o 'Ene 'Afio ...

Sea K miti Kakato: Ko ia

Fokotu'u ke tanu v henga Vava'u 15 ko e katoanga fakahoko Vava'u he ta'u ni

'Eiki Minisit Mo'ui: 'I ai 'a e ngaahi k toanga, ko e k toanga ta'u 70 e Kolisi Mailefihi Siu'ilikutapu, pea mo e *show* 'oku nau hokohoko k toa 'i he ki'i fo'i taimi p 'e taha Sea, 'oku 'i ai 'a e faka'amu 'a e motu'a ni Sea ke ngaahi tanu hala ko eni 'oku mahu'inga 'a e ngaahi hala ko eni v henga Vava'u 15 ke fai ha ng ue ki ai, ki mu'a e ngaahi k toanga ko eni, pea 'osi

ia pea toki hoko 'a e ngaahi hala ngoue ko eni mei he ngaahi v henga pea 'oku ou tui 'oku mahu'inga ke 'oatu he ko e kau folau 'eve'eva pea mo e kau folau mei muli tokolahi te nau 'i Vava'u he taimi ko eni, pea 'oku ou tui 'oku 'i ai 'a e faka'amu 'oku 'ikai ke 'uhinga eni ia ke tukunoa'i 'a 16 mo 14 Sea 'oku mahu'inga 'a e feitu'u 'e tokolahi ai 'a e

Sea K miti Kakato: 'Eiki Minisit ke laum lie lelei p ke tau ki'i *interval* ai ka mou toki me'a mai 'o hoko atu.

'Eiki Minisit Mo'ui: M l Sea e ma'u faingam lie.

(M l l ai 'a e Fale)

<007>

Taimi: 1515-1530

S tini Le'o: Me'a mai 'Eiki Sea 'o e K miti Kakato. (Veivosa *Light of Life* Taka)

Sea K miti Kakato: Tapu pea mo e 'Eiki Pal mia Le'ole'ó, fakatapu pea mo e Hou'eiki N pele 'Ene 'Afió, peh foki ki he kau Minisit Kapinetí. Fakatapu mavahe ki he kau Fakafofonga 'o e Kakai. Hou'eiki, m l e kei fakalaum lie lelei e K miti Kakató, ka mou me'a mai ki he 'etau 'asenitá, pea faka'osi'osi mai 'a Vava'u 14, Minisit Mo'ui.

'Eiki Minisit Mo'ui: Tapu p pea mo e Feitu'u na Sea kae 'uma' 'a e Hou'eiki M mipa 'o e K miti Kakató, kae fakakakato atu p 'a e ki'i fakahoha'a ki mu'a 'i he m l l Sea. Hang Sea ko 'eku fakahoha'á, 'a e mahu'inga ko eni 'a e hala. Pea 'oku 'i ai 'a e kole ia pea mei he motu'a ni, ko Sune p mo Siulai Sea, kuo 'osi 'a e ngaahi k toanga lalahi ia ko eni 'oku 'amanaki ke fakahoko ki Vava'u. 'Oku ou vakavakai holo he ngaahi *calendar*, 'oku 'ikai ke to e 'i ai ha katoanga ia 'i Tonga ni he taimi ko iá Sea. Pea 'oku 'i ai 'a e kole atu ki he kau Hou'eiki Fakafofonga. Mou laum lie lelei, kae tukuange 'a e ki'i faingam lie ki he Potung ue ko eni 'a e Ngaahi Ng ue Lalahí, ke fai ai hano fakalelei'i 'a e ngaahi hala 'i Vava'ú, ko e teuteu 'a e ngaahi k toanga ko eni. Koe 'aho fakahifo 'Ene 'Afió, Konifelenisi 'a e U silianá, Ta'u 70 'o e Kolisi Mailefihi Siuilikutapú, pea mo e *Show*. Ko e ngaahi k toanga lalahi ia 'e 4 Sea. 'Oku 'ikai ke ngata p 'i loto Neiafu Sea, ka ko e ngaahi hala ko ia ki he ngaahi *resort*, feitu'u ke...he 'e tokolahi. Ko e fakafuofua ki he tokolahi 'e 'i Vava'u 'i he taimi ko eni Sea, 'oku lau mano ia. Kakai mai mei muli, atu mei Tongatapu ni. Sea, na'e 'i ai 'a e ki'i hala pea mei Longomapu ki Tefisi, ko e ngaahi fu'u luó Sea, ko e fakatu'ut maki. Ko e ki'i kole p na'e 'osi fai p 'a e fakakole ki he Minisit ko ia. Ko e ki'i loli maka p ke ki'i tanu'aki 'a e luó. 'Oleva p ke toki ha'u p 'a e taimi polokalama ng ué ki he ngaahi hala. 'Oku hang ko e fokotu'utu'u ko eni 'a e 'Eiki Minisit, tuku kitu'a ki he 'enau kautahá, 'oku ou tui 'e to e vave ange hono fakahoko 'a e ngaahi 'o e ngaahi hala ko ia 'i he Vahefonua Vava'ú, ko e 'uhingá ko e teu ko eni. Pea ko e toenga leva ko mei 'Akosi ia, mo e ta'ufo'ou, ko Tonga ni ia pea mo Ha'apai pea mo 'Eua, 'ikai ke to e hoha'a mai 'a Vava'u ia ki ai.

Sea fie faka'osi atu p 'a e fakam l pea mei he motu'a ni hono tali ko ke a'u 'a e *cable* ki Vava'u. Toe faingam lie ai 'a e vahefonuá, he teuteu ko eni ki he ngaahi k toanga ko 'oku 'amanaki ke fai ko 'i Sune mo Siulai. Ke fakafaingofua'i 'a e fetu'utaki ki honau ngaahi f mili 'i muli, pea mo honau ngaahi f mili 'i Tonga ni, pea ko ia 'oku peh 'a e ki'i fakahoha'a, m l 'a e ma'u faingam lie Sea.

Sea K miti Kakato: M l Minisit . Me'a mai 'a Vava'u 16, ke me'a mai 'a Vava'u ke nau fiem lie.

'Akosita Lavulavu: Tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea pea peh 'a e fakatapu ki he K miti Kakato. 'Eiki Sea, ko u faka'apa'apa lahi 'aupito ki he Fakafofonga Vava'u 14, ka ko e Minisit Mo'ui. Peh 'a e faka'apa'apa lahi 'aupito ki he ongo N pelé, ka 'oku ou kole atu p Sea ke mou manatu ma'u p , ko e taimi ko ia 'oku tau folau ai ki Vava'ú, 'oku tau 'alu he vakapuna. 'A ia ko e mala'e vakapuná 'oku tu'u 'i Leim tu'a, 'a ia ko e V henga ia 'o e finemotu'a ni Vava'u 16. 'A ia ko e taimi ko 'oku mou me'a mai ai mei mala'e vakapuna, pea mo me'a foki ki Neiafu, pea 'e fie ma'u foki ke faka'ofa'ofa 'a e halá Sea mo *smooth* a e halá ki he fononga ko ia 'a e hou'eikí mo e kakaí Sea. Ko e 'uhinga ia Sea 'oku ou kole atu aí, ke to e ki'i fakakaukau'i ange p , ke to e ki'i fakalelei ange mu'a 'a e hala ko ia 'i Vava'u 16, Leimatu'a, lele mai ai 'i Feletoa, pea ha'u ai 'i Mataika pea toki 'alu ai ki kolo. Ko e taimi tatau p Sea, 'oku fiema'u ke tanu 'a e hala ko ia ki he 'u ngaahi ngoue'anga. He 'ikai ke kei tatali 'a e kakaí, ke nau toki lava 'alu ki 'uta 'i 'Akosi. 'A ia 'oku ou kole atu ai Sea, ko e 'uhinga ia 'oku ou kole ai, ke feinga'i mu'a 'a e ngaahi hala ngoué, he ko e feitu'u ia 'oku ma'u'anga mo'ui mei ai 'a e kakaí, pea mo 'enau me'akaí ke nau ma'u faka'aho Sea.

Pea 'i he taimi tatau Sea, 'oku ou loto p mu'a Sea, ke u ki'i kole mu'a ki he Pule'angá, ke fai mo fakafaingofua ange mu'a 'a e n ko eni ko peseti 'e 1 pea mo e peseti 'e 4 ki he kakai ko ia 'i Vava'u. Ko e 'uhingá Sea, 'oku hanu foki 'a e kakaí 'i heni, pea peh foki 'i muli 'i he mamafa ko eni ko 'a e kava. Kapau 'oku mou loto ke holo 'a e kavá, faka'at 'a e n ke 'alu 'a e kakai ko eni ko 'i Vava'ú 'o n ha pa'anga, ke nau 'o t 'a e kavá, ke toe lahiange Sea, pea 'e lava ai ke holo 'a e kavá Sea. Pea ko e anga p ia 'o e ki'i fakahoha'a Sea, m l .

Sea K miti Kakato: M l me'a mai Tongatapu 4.

Mahu'inga ke 'i ai taimi t pile pau ki he tanu hala

M teni Tapueluelu : Tapu mo e Feitu'u na Sea, pea peh ki he Hou'eiki 'o e K miti Kakato. Sea 'oku ou fokoutua p ke taki mu'a 'a e tokanga 'a e K miti Kakató pea peh ki he Pule'angá ki he kaveinga mamafa ko eni ko e tanu hala. Sea, ko e polokalama ko ení mahalo 'oku lolotonga lele 'i Tongatapu ni he taimi ni. Pea 'oku mahino p 'a e fakatangi ko ia 'oku fai mei Vava'u. Ka ko e me'a ko ia 'oku tokanga ki ai 'a e motu'a ni 'Eiki Sea, ke 'i ai ha polokalama tanu pau, pea 'ai 'o taimi t pile'i, pea fakahingoa ke pau. Pea kapau 'e 'ikai Sea, 'e p paasi p 'a e tanu halá 'i he kau Minisit mo honau v hengá, kae fakamuimui mai kia kimautolu ko 'oku Fakafofonga. Ko e me'a ia 'e iku ki aí Sea. Ko e v henga 'o e motu'a ni, talu 'eku fakataha mo e 'Eiki Minisit ko ia ki mu'a ko na'e tuku kitu'á 'i he *Infrastructure* pea mo 'ene kau ng ue. Hoko mai ki he Minisit ko ia 'o e 'aho ní, ko u lele atu pea mo 'eku K miti tanuhala 'o mau fakataha..

<008>

Taimi: 1530-1540

M teni Tapueluelu: Kau ai e Sea, Minisit mo e motu'a ni mo e ' K miti Tanu Hala pea mo e Feitu'u na p Sea, kau ai pea mo e kau 'ofisakolo mo e pule ko eni he Va'a Tanu Hala. Maau ia. 'Oku fai e felotoi ke kole ki he v henga ke nau angalelei kae 'omai e silini fakav henga ke tokoni mo ia ki he tanu hala he ko e kaveinga eni 'oku te lele holo 'oku talamai he kakai, ko e tanu hala mo e maama hala. Pea 'oku 'alu k toa e tokanga ki aí Sea pea ko e 'osi eni hono talamai ko e 'osi p v henga ko pea koe. Pea talamai ko e v henga ko e Minisit

ko me'a 'oku *reunion*, holomui ki mui. Hoko atu e Minisit ko ia. 'Osi ko ia talamai 'osi p e Minisit ko eni pea koe. Ko eni 'oku talamai, ko e v henga e Minisit ko me'a 'oku fai 'enau ki'i k toanga. Pea te nau hokohoko peh p Sea pea te nau ng ue'aki 'e nautolu 'a e 'ikai ko ke 'i ai ha taimi t pile ke pau mo mahino pea fet 'aki p 'ia nautolu. Kapau 'e 'i ai ha taimi t pile pau ke mahino, 'alu 'a Tonga ni ke 'osi p ko f p , kapau na'e kamata mei motu kae 'ai ke mahino. Ko e taimi ko 'oku mau ai ki he kakai pea fehu'i mai, ko 'emau pehe'i atu p ko , ko e taimi t pile 'a e Pule'anga 'oku tanu hala ...

'Eiki Minisit Ngaahi Pisinisi Pule'anga: Ki'i fakatonutonu atu Sea.

M teni Tapueluelu: Sitapa mai.

Sea K miti Kakato: Me'a mai 'Eiki Minisit ... Potung ue.

'Eiki Minisit Ngaahi Pisinisi Pule'anga: Ki'i fakatonutonu nounou p Sea. 'Oku te'eki ai p ke 'i ai mo ha'amau hala 'a mautolu ia 'e tanu 'o a'u ki he taimi ni, 'oku tau kei feinga tatau p , m l 'aupito.

M teni Tapueluelu: Ko e me'a Sea he 'oku 'ikai ke fu'u lahi e *power* e Minisit ko . Kapau na'e *power* lahi, kau ia he mu'omu'a Sea. Ko e poini p 'oku tokanga ki ai, tokanga ki ai e motu'a ni 'Eiki Sea ...

'Eiki Minisit T naki Pa'anga H Mai: Sea fakatonutonu.

M teni Tapueluelu: Ke fakamahino mai.

Sea K miti Kakato: Fakatonutonu eni Tongatapu 4.

M teni Tapueluelu: Ha'u ia.

Sea K miti Kakato: Me'a mai e Minisit .

'Eiki Minisit T naki Pa'anga H Mai: Te'eki p ke tanu ha hala ia 'i 'Eua, ko e hala ma'ulalo taha ia 'i m mani fulip 'Eiki Sea. Kei fakahokohoko p ki he polokalama 'a e Minisit ko eni.

Sea K miti Kakato: Tali ia. 'E ...

M teni Tapueluelu: Sea 'a ia ko e fo'i fakahokohoko Sea 'oku ou ...

Sea K miti Kakato: Fakafofonga ...

M teni Tapueluelu: Kole ko ke 'omai.

Sea K miti Kakato: Ko ia.

M teni Tapueluelu: 'Omai ha'atau tatau ki he fakahokohoko.

'Eiki Minisit Polisi: Sea, ko 'eku ki'i tokoni p ki he Fakafofonga.

Sea K miti Kakato: Te ke tali e tokoni he ‘oku mei ...

M teni Tapueluelu: Ko ia tali mo ia Sea, ‘ai ke ha’u k toa.

’Eiki Minisit Polisi: Ko u tu’u p au, ‘e Sea ko u ... Tapu p pea mo e Hou’eiki Fakataha mahalo na ‘oku tokanga mai ‘a e Fakafofonga Fika 4 he na’e ki’i tanu ‘i he V henga Fika 10, ‘i he ... ka ko e me’a p ko e ki’i k toanga ko ‘a e ‘Eiki Minisit ‘Eua pea ko e, ‘a e Fakafofonga N pele ‘Eua, sio ta ko eni ‘oku me’a mai. Pea ko e me’a ia na’e fai ai e ki’i tanu hala ko ia ko e ...

Sea K miti Kakato: Ko ia.

’Eiki Minisit Polisi: Ka ko ‘ene ‘ai atu p ia ‘o t tonu p ia ko ... Na’e ‘ai p ia ke kamata mai mei he 10, ‘uluaki, ‘o ha’u ai. Na’e ‘ikai ke peh ia na’a ma ki’i alea maua pea mo e ‘Eiki N pele ‘Eua ke fai e ki’i ng ue ko ia ke tokanga ki he’ene fai ‘ene ki’i k toanga ka na’e ‘ai p ke kamata mei ai ‘o ha’u ka ‘oku ou tui ‘e vave mai p ‘enau lele mai, ‘a e ki’i tanu hala, m l ko e ki’i tokoni p ki he Fakafofonga Fika 4.

Sea K miti Kakato: M l .

M teni Tapueluelu: M l Sea pea ko u tali p au e tokoni. Pea ‘oku ou tui Sea kapau te ta u hanga ‘o to’o hake ha ngaahi k toanga mahu’inga ‘i ha v henga ‘oku fiema’u ki ai e tanu hala mahalo te ta u meimei tofu p Sea. Motu’a ni fakamanatu e ta’u 50 e kolo ko ko Houmakelikao hono fakahiki ‘e he Pule’anga mei he feitu’u ko ‘oku tu’u ai ‘a PTS, ‘Api Polisi fo’ou, tu’utu’uni he Pule’anga ke nau hiki ki he feitu’u ‘oku nau tu’u ai fakamanatu ia he ta’u ni. Pea ‘oku fiefia e k inga kuo matu’otu’a e kolo Sea. ‘Oku fai e feinga ia ke fai e teu e k toanga pea ko hano fakamanatu ‘i T sema ka ‘oku ‘ikai foki ke u ‘alu ‘o tala me’a peh holo Sea. Ko e me’a p ‘oku kole he motu’a ni ke to’o mamafa ‘a e kaveinga ko ‘eni pea ke ‘omai ha taimi t pile ko ‘oku pau ‘e hoko ia Sea ko e p letu’a ‘o kitautolu hono kotoa he taimi ‘oku ta u tali ui ai ki he kakai. Ko e ‘eke mai p ‘e he kakai ko f e taimi ko ‘oku tanu ai e hala ko ‘ene folahi atu p e taimi t pile ko ia ‘a e Pule’anga, sitapa ki ai e sitapa ‘a e Pule’anga ko ‘ene mahino ia ko e taimi ia, kehe p ia ke mahino Sea ‘e tanu e hala hono taimi pau. ‘Oku ‘i ai e ngaahi feitu’u ‘oku tufa ko ki ai ‘enau ki’i s niti.

S miu Vaipulu: Sea ka u ki’i tokoni atu ki he ...

M teni Tapueluelu: Ha’u mo e tokoni ko ia Sea.

Sea K miti Kakato: Me’a mai Vava’u 15.

S miu Vaipulu: Tapu mo e Sea mo e Hou’eiki K miti. Sea ko e kole p eni ia tokoni ki he tanu hala ko eni, ke ‘ofa mai ‘o tanu ‘oua ‘e to e tele kae tanu.

Sea K miti Kakato: Poupou.

M teni Tapueluelu: ‘Oku peh Sea ‘a e fa’ahinga fakahua ‘oku ‘omai mei he k inga.

Sea K miti Kakato: ‘E Hou’eiki ...

M teni Tapueluelu: Ta ko he ‘ikai ke valit kae tele.

Sea K miti Kakato: Hou'eiki Hou'eiki Fakafofonga, mou m l p ho'omou feme'a'aki ka mou ki'i foki mai p mu'a ki he Lolo 'a Halaevalu he ko 'enau l pooti eni ke ... Ka ke fakama'ala'ala mai he ka mou ... kae me'a ... me'a mai Tongatapu 4.

M teni Tapueluelu: Ko ia Sea ko e tokoni p ia Sea he 'oku ou tui ko e kaveinga ko eni ko 'o e tanu hala tofufu kotoa ai Sea, mahalo ko e meimei kotoa e ' l pooti fakav henga ko eni kuo kau p ai Sea pea ko e poupou p ia ke 'oua te tau fekihiaki mo fetu'oaki 'o fakatatau p ki ha ki'i palani he 'aho ni ki 'apongipongi kae fokotu'u pau ha taimi t pile pea 'omai. Ko e taimi ia ... 'e Sea, 'oku 'amanaki eni he ta'u ni ke fai 'a e 'A'ahi Faka-Fale Alea. Kuo pau ke tau mo ha tali ki he kakai, ko e mo'oni ia 'oku 'i ai e pa'anga, ko e mo'oni ia ka 'oku pau ke mo ha tali pau ki he kakai ke mahino pea nau fiem lie 'e a'u mai e m sini ka 'ikai, Sea polokalama tanu ko eni, kau mo ia he fakafuofua. Potung ue Fakafuofua.

Sea K miti Kakato: Ngalingali .

M teni Tapueluelu: Ko e fakafuofua ko ki he tanu hala ko u tui p ko e tuku mai e ta'u fo'ou, kuo pau ke 'ave ha taimi t pile pau Sea.

Sea K miti Kakato: Ko ia.

M teni Tapueluelu: Kae mahino ka nautolu ... he pea toe fakalao'i kae 'oua 'e to e lava 'o ue'i pea ta u fiem lie hono kotoa ki ai 'Eiki Sea mo e kakai 'o e fonua kae 'oua 'e t fakav henga 'etau fakamamafa ka tau t kapa mo k pui ko e 'uhinga ko e kakai 'o Tonga Sea. Ko e ki'i tautapa p ia ki he Pule'anga ka 'i ai ha ki'i taimi pea l pooti mai Sea ko e taimi t pile eni tau maau. Tatau 'enau mea'i mo 'etau 'ilo. Kapau te nau mea'i e fo'i Kapineti p pea tau h holo 'i tu'a Sea, te ta u fakafuofua ai p mei tu'a. Pea ko e 'atunga ia 'e si'i h mo e kakai ia Sea, te tau tautolu 'o 'oatu e fakamatala fakafuofua ki he kakai to e h mama'o e kakai ia. Ko e anga p 'a e ki'i tautapa ki he Pule'anga Sea mo ... ko u tui p 'e laum lie lelei e 'Eiki Pal mia Le'ole'o, tokotaha lava me'a eni ia Sea, me'a si'i eni ia ki ai.

Sea K miti Kakato: Poupou.

M teni Tapueluelu: Fakahoko atu p , lava'i 'e ia Sea kae peh ki he 'Eiki Minisit ko eni T naki Pa'anga Sea ko e kau to'a eni te nau lava'i 'a e kole 'oku fai atu.

Sea K miti Kakato: Poupou.

M teni Tapueluelu: M l 'aupito 'e Sea e ma'u faingam lie.

Sea K miti Kakato: 'E, tau tuku mu'a ki he 'Eiki Minisit Ngaahi Ng ue Lalahi ke me'a mai ko e panatolo eni 'oku me'a mai pea mo e ... 'Eiki Minisit .

'Eiki Minisit Ngaahi Ng ue Lalahi: M l Sea, tapu pea mo e Feitu'u na pea peh ki he toenga 'o e Hou'eiki M mipa, ko e ... Sea ko u tui 'oku fu'u ofi mai e N vema ko eni ta'u kaha'u.

Sea K miti Kakato: 'Oku 'ikai ke 'i ai ha fakafuofua ko e ...

'Eiki Minisit Ngaahi Ng ue Lalahi: Kuo kamata ke aata mai e N vema 2018 pea 'oku kamata ke tau ngalulu. Kuo ... 'oku mahino 'aupito p ko e palopalema ko eni na'a ta u ...

‘Oku ‘ikai ko ha’atau toki, ‘oku ‘ikai ko hono toki ofongi eni e fo’i palopalema ko eni ‘i he ‘aho ni. Talu ‘etau feinga mai mo e to’u Minisit mo e to’u Minisit . Pea ‘oku ou kole atu ‘oua te mou to e tali ha fehu’i fekau’aki mo e tanu hala fekau e kakai nau lava lelei ange ki he Potung ue ke fakamatala’i ko u tui ‘e mahino ange ia ka nautolu ‘i ho’omou fakamatala.

Sea K miti Kakato: Poupou.

5 miliona pe ivi fakapa’anga Pule’anga ki he tanu hala

‘Eiki Minisit Ngaahi Ng ue Lalahi: He ko e ‘uhinga he ‘oku ... he ‘oku ‘osi h mai e fo’i vailasi ia ko teuteu ko he fili ‘i he ta’u kaha’u ‘oku fu’u panaki mai pea ‘oku hang ‘oku ta u kamata ke tau ngaungaue ka ‘oku ou kole atu ‘e mahino ia ki he kakai he ‘e fakamatala’i ia ‘o fakatatau mo e anga ‘etau, mo e ki’i ivi p ko ‘oku tau ma’u pea fakatatau pea mo e founga ng ue ‘oku pau ke tau muimui ki ai. Ko e ki’i patiseti ko eni ko tanu hala he ta’u ni, polokalama mahalo ‘oku ‘i he nima miliona p ko e ‘avalisi ‘i ai, ko e meimei ki he 1.5 ki hono *maintain* e ngaahi hala lolotonga ke fakapapau’i ‘oku tau tauhi p ke ‘oua ‘e li’aki na’a to e palopalema ange pea mahalo ko ha taha poini fiha ‘e ‘alu ki he ngaahi hala lalahi ko eni ko ‘oku fiema’u ko ke ngaahi kuo ‘osi palopalema ‘aupito kau ai e hala ko ena ‘a ‘Eua, taha ‘i Ha’apai ki he *Sandy Beach*, taha ‘i Neiafu ‘i Vava’u pea ua ‘i Tonga ni ‘a ia ko Takuilau pea mo Te’ekiu, F hefa. Ko e ngaahi hala lalahi ia ‘e lava p ‘o fe’unga mo hotau ivi. Ko e ngaahi fiema’u ko eni ko ‘oku ‘omai ko ‘i Fale Alea ni, ko e fakafuofua ‘a e motu’a ni ‘oku fakamahu’inga ia ki he 100 miliona ko e nima miliona p hotau ivi ke fakahokohoko e fatongia. Pea ko ia ‘oku ou kole atu ka ‘i ai ha ni’ihi ‘oku fiema’u ke fakama’ala’ala ‘a e ma’u’anga ivi pea mo e ivi fakahoko fatongia ‘a e Potung ue ‘o fakatatau mo e lao mo e ivi mo e fatongia, ko u kole atu tuku ki he Potung ue ke nau fakamatala he ‘e mahino ia ki he kakai he ‘oku ‘alu ‘etau fiema’u ‘atautolu ia ‘o lele mu’a ia ‘i he’etau ivi pea ko e me’a ia te tau t kehekehe ai. Pea ko ia p ‘a e ki’i fakama’ala’ala Sea, m l ‘aupito.

Sea K miti Kakato: Me’a mai Fakafofonga Niua 17.

Fe’ao Vakati : Sea, tapu pea mo e Feitu’u na. Tapu atu ki he Hou’eiki M mipa ‘o e K miti Kakato Sea kae fai p ha ki’i fakahoha’a nounou pea ‘oku ou fakam l atu Sea hono faka’at mai ke tau lelelele ai leva he hala Pule’anga Sea.

Sea K miti Kakato: Ko ia.

Fe’ao Vakati : Pea ‘oku ongo’i lahi foki ‘e he motu’a ni Sea ke fokoutua hake ‘i he ngaahi fiema’u ‘a e ngaahi vahefonua hono kotoa ka ‘oku ‘uluaki p ko e me’a ko ‘a e ‘Eiki Minisit ki he k inga ke mai ‘o, fiema’u ke fakama’ala’ala pea mei he Potung ue, Sea ‘e anga f f ke mau si’i lele mai mei motu mei Niua mei he ongo motu li’aki.

Sea K miti Kakato: Ko ia.

Fe’ao Vakati : Ke fehu’ia e ng ue ko eni. ‘E Sea ‘oku ... ko u fa’a he’aki p eni he taimi lahi Sea ...

<009>

Taimi: 1540–1550

Fe'ao Vakati : ... 'oku 'ikai ke puli ia 'iate kimaotolu ko pea mei he ongo motu mama'ó, 'e lava kotoa Tonga ni, Ha'apai, Vava'u, 'Eua, toki 'i ai ha melenga te mau toki 'inasi ai Sea. Ko 'emau tali eni. Ko e ki'i hala 'o Niuafou'ou, ko e talu eni hono fakahoha'asi 'a e Fale Alea ia he ngaahi teemi ko kuo 'osi faka'osi'osi, 'o lele mai pea na'e, nau fanongo p na'e 'i ai e fakakaukau ki ai na'a mau lele atu pea mo e 'ofisa, taha e kau 'ofisa he ta'u kuo 'osi. Ka ko eni ko u fanongo ki he anga e fokotu'utu'u 'a e 'Eiki Minisit 'oku to e li'aki p ongo ki'i motu. Ka ko e fakahoha'a ki he 'Eiki Minisit ke manatu'i atu p mo e Ongoniu'ua he ' Vahefonua Tongatapu ni. 'I he 'uhinga p Sea, ko Niuafou'ou na'e 'osi fai e ki'i ng ue ki ai he ngaahi 'aho ko . 'Osi ofiofi ia he siupeli 'e ua he taimi ni 'oku te'eki ai ke, te'eki ke to e fai ha ng ue ki he hala 'o Niuafou'ou. Mahalo ki he laine hivangofulu 'o lele mai ki heni, 'a ia 'oku 'osi'osi e siupeli 'e taha, tau ng ngaue atu eni he siupeli hono u'a eni ki he hala ko ia 'o Niuafou'ou. Pea ko 'eku fakahua ko he 'ahó ko he faka'amusia ki Vava'u 16 'oku ngotu'umu p honau halá, 'oku 'ova ia he *swimming pool* e si'i hala ko 'o Niuafou'ou.

Sea, 'i ai foki e fehu'ia p 'oku 'i ai ha saliate m sini 'i Niuafou'ou pea mo Niuatopotapu Sea. Fakaafe'i atu p Feitu'u na ke ke me'a ange, tau muimui folau atu he Feitu'u na pea mo e Hou'eiki 'i he Faka'ali'ali Ngoué. Kapau te tau fakafokifoki ki he *per capita*, fakafuofua ki he, 'oku lahi ange me'alelé ia 'i Niuafou'ou 'i he ngaahi vahefonu'a. Ka ko u peh Sea ko e 'uhinga ia 'oku ai e faka'amu mo e fiema'u ke ngaahi e halá. He ko e 'ai ai e mama'ó Sea mo e vaha ko 'a e vaká, ka maumau e fanga ki'i saliate m siní, 'oku 'i ai foki e fakakaukau ke hoko atu 'emau ngaahi ng ue ko ki he ma'u'anga s niti. Pea ko e fanakió ko e 'akau 'oku lalahi pea 'oku mama'o e feitu'u 'e ki ai, 'oku 'ikai ke sai e hala 'oku ko , 'a e ko ki he t e fanakió mo e ngaahi me'a peh . Pea 'oku mahu'inga ai Sea 'a e faka'amu ko eni.

'Ikai ke ngata ai Sea, ko Niuafou'ou 'oku mea'i p 'e he Feitu'u na pea mo Hou'eiki, 'oku lahi e *iron* p ko e ukamea 'i hono kekelelé he ko e mo'unga afi . Pea 'oku vave 'aupito 'ene hanga 'e ia ia 'e he kekelele ia ko 'o Niuafou'ou 'o kai e, ko e, h fanga he fakatapu, 'a e ukamea, tautefito ki he ngaahi me'ang ue ukamea, helepelu ko e huo, 'e kei fo'ou p ia ka 'oku vave 'ene, kau ai mo e va'e ngaahi me'alelé, tukukehe ange luoluó ka ko e natula ko 'o e kekelele ko 'o Niuafou'ou 'oku mahu'inga ia Sea mo e fakatangi ko eni ki he 'Eiki Minisit ke fakakau atu p mu'a pea mo Niuafou'ou he, neongo p 'oku tanu p 'ikai ka 'oku hang 'e ifo p kia kimaotolu ia Sea ke kau p hono fakatokanga'i 'i he ngaahi fokotu'utu'u ng ue ko eni 'oku faí. Sea ko e taha p 'uhinga ko u tui au 'oku tonu ke fakakaukau'i 'a Niuafou'ou 'e 'Eiki Sea, 'oku me'a mai foki e Minisit 'oku si'isi'i e ki'i patiseti Sea. 'Oku si'isi'i 'aupito e ki'i patiseti , 5 miliona Sea 'ikai ke lava e hala ia 'o Niuafou'ou, 'oku fu'u lahi e 5 milioná ia. 'UHINGA ko 'eku fakahoha'á kapau te tau kamata mei Niuafou'ou ke fiem lie, he 'ikai ke lava o momoli e ki'i s niti ko eni ki Tongatapu mo Ha'apai, Vava'u mo 'Eua, 'e 'osi ange ko ia 'e hang ko e me'a ko 'a e Fika 4 mo e 15, ko e tele p 'e faí, 'e lava p , ko e fo'i tele p . Kapau te tau ki'i fakatoetoe hake 'e Sea ke fai e ng ue ko eni ki he, na'a si'i lava atu ai 'a Niuafou'ou. Sea ko e fo'i hala p ia 'e taha, 'oku 'ikai ke to e takatakai holo. Fo'i hala p 'e taha ke tanu Sea. Ko e fo'i hala p ko mei uafu 'o 'alu 'o si'i tau ki he k inga 'i P taní, nau 'osi nonga nautolu ai Sea. Ka ko e anga p faka'amu pea mo e kole ki he 'Eiki Minisit ka ko u faka'amu p 'Eiki Sea 'e me'a mai e Minisit na 'oku 'i ai p ha'ane fokotu'utu'u 'a'ana ia ki ha taimi 'e tanu ai e hala 'o Niuafou'ou ka u, vave hake 'eku fakahoha'á 'aku Sea ka ko u fakam l atu. M l Sea.

Sea K miti Kakato: M l . M l Hou'eiki.

'Eiki Minisit Ngaahi Ng ue Lalahi: Sea k taki kae ki'i fakahoko ai leva 'a e fakam 'opo'opó he faingam lié.

Sea K miti Kakato: Me'a mai koe Minisit .

'Eiki Minisit Ngaahi Ng ue Lalahi: Ko 'eku lave ko ia 'anenai fekau'aki pea mo e vahevahe ko eni ko 'o e patiseti tanu halá, 'a ia ko e ngaahi, ko hono *maintain* ia e ngaahi hala lalahi ke fe'unga mo taau pea mo e fefononga'aki pea mo hono, 'uluaki ia. Ko hono uá, ko e ngaahi hala lalahi ko eni 'e 5 ko eni nau lave atu ki aí, kuo 'osi a'u ia ki he tu'unga 'oku fiema'u ia ke ngaahi lelei. 'A ia ko eni ko ko Hahake, Hihifo, 'Eua, Ha'apai mo Vava'u. Pea 'oku 'i ai leva pea mo e fanga ki'i monomono iiki 'aupito 'aupito 'aupitó. 'Oku ou fokotu'utu'u ke 'ange 'a e mafaí ki he kau Fakafofongá, 'ai 'o vahevahe 17, koe'uhi ke tau tofuhia. He kapau te tau sio fakalukufua, 'e ta'im lie p ni'ihí pea neongo 'oku mo'oni p ia 'oku vivili 'etau fiema'ú ka 'e hang 'oku ki'i m lohi mai 'a e *pressure* fakapolitikalé ke tau tofitofi ke tau taau. Pea ko ia, 'oku vahevahe 17 lelei 'a e fo'i patiseti ko eni pea 'ange leva mo e faingam lie ki he Fakafofongá ke ne ha'u ia 'o fakahoko mai ki he potungaué ko f 'a e *priority* 'i he'ene v hengá. Pea ko ia ai, ke fakahoko p ki he Fakafofonga ko eni 'o Niuá, 'oku 'i ai p 'inasi 'o Niuá ka ke k taki fakamolemole p 'oku 'ikai ke u lave ki ai p ko e fiha ka ko u 'ilo p 'oku lahilahi.

Ko e me'a ia 'a e Fakafofongá ke ne fakahoko mai ki he Tal kita 'a e potung ué ke ki'i by 'a Niuatoputapu kae 'ai 'a Niuafou'ou ke malava ia he ta'u ni 'i he ki'i s niti ko 'o e ta'u ni. Pea kapau leva 'oku 'ikai ke fe'unga, 'e lava p ke hoko atu 'i he ta'u kaha'ú. Ne toki lele mai e motu'a ni mei Niuatoputapu Fakafofonga, he ngaahi m hina kuo maliu atú. Ko e hala 'o Niuatoputapú 'oku faka'ofa'ofa 'aupito. Mei uafu p 'o lele 'o a'u ki *airport* pea 'oku sai 'aupito 'a e hala ko iá, 'i Niuatoputapu. 'A ia ko e me'a ia 'oku 'ikai ke to e hoha'a e Fakafofongá, valit lelei mei ai, ko u sio ko e *sand seal* na'e faka'aonga'í. Pea 'oku taau ia mo e fonuá mo e ki'i lahi e ki'i me'alele aí. Ka 'oku faka'ofa'ofa 'aupito, 'oku faka'ofa'ofa ange hala 'o Niuá he hala ko eni 'o 'Euá. 'Oku 'ikai ke u fakahala'i e l unga 'a e Fakafofonga ko eni mei 'Euá ka 'oku mo'oni p . 'Oku hang p ko 'eku toutou 'ofeinga si'i kole ko eni 'a Vava'u 16.

Hou'eiki, ko e taimi kotoa p 'oku mou fakahoko mai ha palopalema, 'oku fakahoko p 'o a'u. 'Oku 'ikai ke 'i ai ha palopalema 'e peh ke 'omai 'o tuku ia heni, 'oku fakahoko p 'o a'u ki he potung ué. Ko e lelei taha p eni e potung ué 'o fakatatau pea mo 'enau, mo e ki'i ivi 'oku nau ma'ú hono fakahoko'aki e fatongiá. Pea neongo 'oku hang ha af hono 'omai 'a e ngaahi fiema'ú ka 'oku fakahoko p 'o a'u ka 'oku 'ikai ke u loto ke u to e, ke u *interfere* p teu *intervene* he ngaahi ng ue ko eni ko 'a e potung ue. Tuku ke fai 'enau ng ué, tuku e kau Tal kitá mo e ni'ihí ko eni ko na'e ako lelei ke nau fai honau ngaahi fatongiá tatau p *Land Transport, Marine and Ports, Civil Aviation*.

'Oku 'i ai e ni'ihí 'oku nau holi mai ke u ha'u au ko e Minisit 'o *exercise* hoku mafaí ke u ha'u 'o *intervene* holo he ngaahi ng ue. Ko u kole atu, tuku ki he Kau Tal kita mo e kau ng ue ngaahi *department* ke fai honau fatongiá. Ka toki 'i ai ha me'a 'e fu'u palopalema pea toki faka'aonga'i leva hotau mafai faka-Fale Alea ke tau h 'o kau noa'ia, mahalo ko e lea mo'oní ia. Ka ko u kole atu tuku ki he Tal kita ko eni e ngaahi halá mo e potung ue, fai 'enau fakatuhotuhá mo 'enau vahevahe lelei, ko hono fakanofonofu hotau halá. Pea ko ia p Sea m l .

Sea K miti Kakato: M l 'Eiki Minisit . Ko e, mou mea'i foki Hou'eiki ko 'etau, ko ho'omou feme'a'aki eni 'i he l pooti 'a Vava'u 16. Ka ko 'eku tuku atu foki 'e au ia, ko u peh 'e au ko ho'omou pou pou mai, t ko ko ho'omou me'a hake p moutolu ia 'o me'a mai homou ngaahi v hengá. Ka ko u kole atu, tuku mai ha ki'i miniti ma'a e N pele Fika l 'o Vava'u.

Fokotu'u ke fakalahi pa'anga tanu hala 'a Vava'u ko e ngaahi katoanga ai ta'u ni

Lord Tu'i' fitu: Sea, ko e 'uhinga ia e tu'u hake 'a e motu'a ni Sea ke fakamanatu atu ko e me'á 'a Vava'u. Kuo nau talatala kinautolu ia. Ko 'eku tokanga p au Sea ki he me'a 'a e l pooti ko ení 'oku mo'oni 'aupito. Ko e ngoue lahi taha 'a Vava'ú ia 'oku tu'u ia he feitu'u ko ení. Ko e fakalalakaka 'a Vava'ú ia 'e tu'u he feitu'u ko ení. Pea ko e hifo ko ki Vava'ú 'oku hifo ia mei he feitu'u ko eni e 16 ki Vava'u. Pea ko e me'a ko 'a e Minisit Mo'uí, 'oku ou ongo'i ko e fakafuofua ia 'oku tonú. He ko e tangata ia 'oku ne mea'i e mo'uí. Ka 'oku 'i ai ha feitu'u 'oku 'i ai e mo'uí ko e feitu'u ia ke tau kamata mei aí. Hang ko e siofi ko eni e ngaahi fu'u k toanga ko eni 'o Vava'u. Ko Vava'u foki, 'oku 'ikai ko ha fonua si'isi'i ia, fonua lahi 'a Vava'u ia ko e peh p 'e Vava'u ia k toangá, k toanga, 'ikai to e lele ha Pule'angá ia, tuku mo e lotu. 'Oku peh anga 'emau me'a 'amautolu 'i Vava'ú, ko e peh p , k toanga ta'u 70 e ako ko , k toa Vava'u, tuku e ako, tuku mo e me'a, mau mautolu 'o k toanga h . 'Oku peh 'emau me'a 'i Vava'u Minisit , ki he ngaahi ng ue lalahí.

Ka 'oku tonu ke 'ave fakataha e ngaahi fakafuofua peh , ko e loto ia e kakaí. Me'a ko 'oku nofo ai 'enau fiefiá. Ko e me'a p 'oku ou tokanga ki aí, he 'ikai ke lava e faka'amu ia 'a e Fika 16 'i he uakilu nimamano ko ení. He 'oku fokotu'u 'e he 'Eiki Minisit Mo'uí ke tokanga'i 'a Vava'u, 'a Neiafu. To e t nounou p mo e uakilu nimamano ia ko ení. 'A ia 'oku tonu leva ko e fo'i fakafuofuá ia, ke fakataha 'a e Minisit Fakamatala'eá ia mo e Minisit e Ngaahi Ng ue Lalahí, ko e 'uhingá ko e tanu halá pea mo e 'eá . Ke fai ai hono fakafuofua'i 'a natula ai. 'A ia 'o peh ni. Vava'u, ko e uakilu nimamano ko ení ko e monomono p . To'o....

<001>

Taimi: 1550-1600

Lord Tu'i' fitu: ... to'o 'a Vava'u ia mei he tanu hala. Ko e anga ia 'eku fakakaukau ko eni ki he tanu hala ko eni ki Vava'u. Ko e 2 kilu 5 mano ko ko e monomono ia. 'Oku te'eki ke 'asi e tanu hala ia fika 16 ai. Ko e tanu hala ia ko e 5 miliona ko e 2 kilu 5 mano ko eni ki Vava'u mo e k toanga 'a Vava'u ko eni ko e monomono ia. 'A ia mahalo 'e kau ai e ki'i tele fanga ki'i me'a iiki peh . Ko e ki'i lololola 'a ia ko e 2 kilu 5 mano ia ko . Nau fiema'u 'e Vava'u ia ha 5 miliona.

Minisit 'oku 'i ai e fokotu'u Tokoni Pal mia 'ai pea tau vilo fakam hina ono ki he potung ue fo'i Minisit tanu hala 'ata'at p . Ko 'ene 'alu atu p ko me'a ko 'oku me'a m l l mai ia, h atu e kau Minisit ko . He 'e tonu ai 'etau fakafuofua 'atautolu ke tanu e halá Sea. Ka ko u fokotu'u atu Sea ke hanga mu'a he 'e Pule'anga 'o fakakaukau'i 'a e fokotu'u ko eni mei Vava'u. He 'oku hanga 'a Vava'u ia ki he kaha'u ki he ngaahi tupu fakapa'anga lahi faka'ofu'ofa pea fai hano fakatokanga'i e tanu e hala 'o Vava'u 'uhingá he 'oku lahi 'a e kau p langi mo e kau folau 'eve'eva pea 'oku toe manakoa p ia he Fale 'o e Tu'i.

Sea K miti Kakato: Ko ia.

Lord Tu'i' fitu: Fu'u k toanga ko eni Sea te tau 'i ai k toa kitautolu he 'ikai ke fai ha Fale Alea ia fo'i hoko tolu ia ko eni te tau 'i Vava'u pea te mou toki me'a ki ai. Ka na'e tanu p 'a e hala 'a Vava'u na'e tonu ke peh . Ka ko u fokotu'u atu Sea ke tali.

Sea K miti Kakato: M l .

Lord Tu’i’ fitu: Pea ‘ai ha pa’anga lahi ‘i he 2 kilu 5 mano ma’a Vava’u. Ko ia p Sea m l .

Sea K miti Kakato: Oh ‘e me’a mai Vava’u 15.

S miu Vaipulu: Tapu mo e Sea mo e Hou’eiki K miti. Sea kuo hang ko e me’a ko ‘a e N pele ‘oku fai ‘a e tokanga ki he pa’anga.

Sea K miti Kakato: Ko ia.

Poupou ke tokoni kakai he ngaue tanu hala

S miu Vaipulu: Ka ko e, na’e me’a mai ‘a e Minisit fekau’aki mo e hala ko ‘o Niuatoputapu. Na’e ‘i ai ‘a e fo’i founa fo’ou na’e fai ai ‘i hono ‘ai ko hala ko eni ‘o Niuatoputapu. ‘A ia na’e ‘oatu p ‘a e me’ang ue mo e tokotaha ke ne hanga ‘o pule’i pea *hire* p ‘a e kakai ke nau fai ‘a e ng ue. ‘Uluaki na’e vave ko hono ua na’e to e toe fo’i toengá pa’anga ia ‘o lava toe valit a’i mo e ‘ feitu’u kehe ia. Pea kapau leva ko ‘e maumau ha ‘aho ‘e lava p ‘e he k inga ia ‘o to e fakalelei’i ‘o fai e monomono. ‘A ia ‘e tokoni ia ki he founa ng ue ko eni ‘o e hala. Koe’uhí ko e Tal kita ko tanu hala he taimi ni ko ia p na’e pule ko ‘i he va’ang ue ko ia he ‘aho ko ia.

‘Oku ou tui kapau ‘e fakamanatu ‘e he Minisit ki he Tal kita ‘o e ‘aho ni te ne lava ‘o fakakaukau’i e founa ko ia. Si’isi’i hang ko ko e me’a ko na’e ‘uhinga ki ai e ‘a e 16 ke tokoni mo e *community*. Ko ‘enau tokoni ko ‘enau ng ue ‘o ‘ikai ko ‘enau ng ue ta’evahe ka nau vahe pea nau tokoni ‘o vave ai ‘a e ng ue kae fakahaofi e kongala lahi ‘o e pa’anga ke lava ke to e tanu atu mo ha ngaahi hala. He koe’uhí na’e fakafuofua ia kapau ‘e ng ue *contract* ‘e ha kautaha ko e me’a ‘e hoko ia ‘e ‘osi e pa’anga ia pea ‘e toe fiema’u fakalahi e pa’anga. Ka ko e me’a ko na’e hoko hono fai ko founa ko eni ‘i Niuatoputapu na’e toe ‘a e pa’anga toe mo e valit ‘omai leva e valit ko ia ‘o hoko atu ia he ngaahi hala kehe ‘i Niua ‘a ia ‘oku kei fiem lie ai e k inga he ‘aho ni Sea.

Sea K miti Kakato: Ko ia.

S miu Vaipulu: ‘A ia ko u tui neongo ‘e si’isi’i hotau ivi fakapa’anga ka ko ‘etau f lihi holo p founa ng ue ko te tau fai te tau lava p ‘o fakahoko lelei ‘aki ‘a e ngaahi fatongia koe’uhí ke ivi lahi ‘a e ki’i pa’anga ko ‘oku ma’u ki he fo’i feitu’u taki taha Sea. M l ‘aupito.

Sea K miti Kakato: Hou’eiki fakam l atu he, homou ngaahi f me’a’aki kae ‘oange mu’a ha ki’i miniti ‘e taha ki Niua miniti ‘e taha ki Niua pea faka’osi mai leva e taimi ko eni miniti ‘e 15 ko eni ‘e Vava’u 16.

Fe’ao Vakata : Fakam l atu Sea. Tapu p mo e Feitu’u na tapu atu ki he Hou’eiki M mipa ‘o e K miti Kakato. Sea fakam l atu he ki’i ‘omai e taimi. Ko e fokoutua p Sea ke fakam l ki he ‘Eiki Minisit Ngaahi Ng ue Lalahi. Pea ‘e Sea na’e ‘ikai ke ‘i ai ha fehu’i ia pea mo ha veiveiua ‘e taha he motu’a ni fekau’aki mo e ngaahi fokotu’utu’u ‘oku fai he Minisit . ‘Oku lave’i p Sea ‘e lahi p taimi ki’i fakamui’imama p ‘a’aku ki he ongo k inga ‘i he ‘uhinga p Sea ‘ikai, ‘oku mahu’inga p ia ‘oku ‘uhinga p ia ‘oku m hino.

Sea ka ko e faka’osi p Sea, mei ‘Esia ki P tani mahalo ‘oku kilomita ‘e hiva ‘a e mama’o ko mei ‘Esia ki P tani. Sea ko e fononga ko mei ‘Esia ki P tani ‘oku ‘ova he houa ‘e taha he

kilomita 'e hiva ko eni. Fakafuofua p 'e Sea ko e, ko u tuku atu p 'e au 'a e kovi palopalema ko hala 'o Niuafou 'e meimei 'ova ia he houa 'e taha 'ete feinga ko 'i he me'alele pea mei 'Esia ko ki P tani Sea. Ko e feinga p ke feinga'i ko eni ke mea'i p he 'e Feitu'u na kae 'uma' e Hou'eiki fu'u palopalema lahi ko he si'i k inga ko eni mo e fu'u me'alele lahi 'i motu Sea.

Ko e lahi e maumau ia 'a e me'alele 'i motu 'oku 'ikai ko e maumau ia ko e 'uhinga ko e me'a 'oku maumau ia 'oku fu'u m m lie e lele 'i motu. Fiema'u ke to e ki'i tahataha hake ke sai kae ki'i oma. Sea 'e tu'o taha p fo'i ng ue 'i motu. Ko u faka'amu ko e faka'amu ko motu'a ni fo'i ng ue p 'e taha pea nau nongonongo ai p tautolu ia 'i ha ngaahi siupeli 'e kei lava p 'emautolu 'o fakakakato. 'Oku 'ikai ke u, 'oku 'ikai ke mau faka'amu mautilu ke 'ai 'o valit a'i homau hala 'i motu. Tanu p pea 'ai 'o sima'i Sea ka mau lava p 'emautolu 'i motu 'o fakalelei'i 'aki 'a e fanga ki'i toetoenga me'a. Fakam l atu Sea he ma'u taimi.

Sea K miti Kakato: M l . Me'a mai Vava'u 16.

'Akosita Lavulavu: Tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea peh foki 'eku fakatapu ki he Hou'eiki K miti Kakato. Sea ko u loto p ke u tu'u 'o fakam l heni ki he 'Eiki Minisit Potung ue Ngaahi Ng ue Lalahi fakam l ko u meimei fiem lie p ki he 'ene tali na'e 'omai. Ka ko e Sea ko u tu'u p ko eni Sea ke u ki'i kole atu mu'a ki he 'Eiki Minisit 'a e Ngaahi Ng ue Lalahi ke ne ki'i tokoni mai mu'a ke ki'i lele atu mu'a ha taha ki Tukulalo he v henga 'o e finemotu'a ni ki Houma, Ha'akio, M ngia mo e feitu'u atu ko ia 'o ki'i sio ange ki he hala Sea 'oku fu'u kovi 'aupito e hala pea 'oku 'ikai ke to e lava e fanga ki'i f nau ia 'o 'alu ki he ako Sea he kovi ko eni e hala 'i ai. Pea ko ia p Sea m l .

Sea K miti Kakato: Sai Hou'eiki fakam l atu he lava 'etau f me'a'aki, hang p ko 'oku mou mea'i 'e 'Eiki Minisit 'oku 'at lelei hono 'ofisi ke mou me'a atu ki ai. Fakam l ki he 'Eiki Minisit koe'uhf ko e fakama'ala'ala pea kuo fiem lie kotoa 'oku hoko 'a e ki'i l pooti 'a Vava'u ke lava kotoa ai 'a e ngaahi l pooti ko . Pea ko u fokotu'u atu Hou'eiki ko kimoutolu 'oku laum lie lelei, Kalake, ke tali e l pooti 'a Vava'u 16 pea fakah mai 'o hiki hake homou nima ki 'olunga.

P loti'i 'o tali L pooti 'A'ahi Fale Alea Vava'u 16

Kalake T pile: Sea 'oku loto ki ai 'a M teni Tapueluelu, S miu Kuita Vaipulu, 'Akosita H vili Lavulavu, S sefo Fe'aomoeata Vakata, 'Eiki Minisit 'o e Ngaahi Ng ue Lalahi, 'Eiki Minisit F fakatau'aki, 'Eiki Minisit Mo'ui, 'Eiki Minisit Ng ue, 'Eiki Minisit T naki Pa'anga H Mai, 'Eiki Pal mia Le'ole'o, 'Eiki Minisit Lao, 'Eiki Minisit Ngaahi Kautaha Pisinisi 'a e Pule'anga, 'Eiki N pele Tu'iha'ateiho, 'Eiki N pele Tu'ihangana, 'Eiki N pele Nuku, 'Eiki N pele Tu'i' fitu, 'Eiki N pele Tu'ivakan . Sea 'oku loto kotoa ki ai 'a e Hou'eiki, toko 17.

Sea K miti Kakato: M l Hou'eiki fakam l atu he fu'u lava e fu'u ng ue lahi he 'aho ni. Tau liliu 'o Fale Alea.

(Na'e liliu 'o Fale Alea.)

'Eiki Sea: Hou'eiki m l 'aupito e f me'a'aki 'oku, ka tau toki hoko atu 'apongipongi 10.

(Na'e kelesi tuku ai p he 'Eiki Sea 'o e Fale Alea, *Lord* Tu'ivakan .)

Fakam 'opo'opo Feme'a''aki Fale alea ó Tonga

'Aho Pulelulu, 8 Fepueli 2017

10:00 am

Fale Alea 'o Tonga

- 1. Lotu**
- 2. Ui 'o e Fale Alea**
- 3. Me'a 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea**

Me a a e Eiki Sea o tokanga ki he ngaahi mitia fakasosiale fekau aki mo e ngaahi fakamatala oku ave holo o fakafekau aki mo e ng ue oku fakahoko ki he *VONC*. Fakatokanga foki ki he Hou eiki Memipa o e Fale Alea ke nau tokanga he fetu utaki mo e ngaahi kautaha faiongoongo. To e fakamanatu mai a e Kupu 70 o e Konisit tone oku mafai ai a e Fale Alea ke malu i a e ng ue oku fakahoko mei ha fakafe atungia i.

Me a a e Fakafofonga Niua 17 fekau aki mo e fakataha na e fakahoko e he K miti Sosiale i he aho aneafi mo e kau ng ue mei he Potung ue Akó. Tokoni atu ki ai mo e Minisit Akó. Fai a e tokanga makehe ki he ki i *allowance* a e kau Kolisi Fakafaiakó. Tapou a e Eiki Sea ke fengaue aki a e potung ue mo e m tu a hono tokoni i a e f nau ako.

- 4. Fakaafe Folau Faka-Fale Alea – Konifelenisi Fakavahefonua a e Hou eiki Fale Alea ki he Fakafepaki i o e Fe ave aki Ta efakalao o e Kakai, Fakataha Hono Ua a e K miti Tu uma u ki he Potupotu Tatau a Fafine mo e To utupu, mo e Fakataha Fakavahefonua Si i a e Ngaahi K miti Palani Fakafonua, aho 21 – 23 Ma asi 2017, Bangkok, Thailand**

Lau a e tohi fakaafe. Fokotu u e he Fakafofonga N pele Fika 2 Vava u ke me a atu a e Fakafofonga N pele Fika 1 Ha apai pea mo e Fakafofonga Fika 3 Ha apai. Me a a e Fakafofonga N pele Fika 1 Ha api ke me a pe a e Fakafofonga N pele Niua he oku omai pau pe hono hingoa i he fakaafe koe uhi ko hono lakanga he K miti a e Kautaha ko ení. Fokotu u e he Fakafofonga Fika 15 Vava u ke ta ofi a e folau ke fakahaofi ha pa anga. Fokotu u a e Fakafofonga N pele Eua ke fakahoko p a e folau he ko e me a ma olunga eni enau fakafatongia i a e ongo M mipa ko ení.

P LOTI A E FOKOTU U A E EIKI N PELE EUA KE TALI PE A E FAKAAFE PEA MO ENGAHI HINGOA OKU FOKOTU U MAI I HE TOHI FAKAAFE (*LORD FUSITU A MO HON. VEIVOSA TAKA*) O TALI 11/2.

Me a a e Eiki Sea e toki muimui folau atu aipe mo e sekelitali a e K miti i he ongo M mipa he oku fua mai p mei he *AFFPD* a e fakamole ko ia.

Me a a e Minisita T naki Tukupau o fakamahino ko e matu a na e tuku kitu a [*daily paid*] mei he ngaahi potung ue a e pule anga, oku to e fakafoki kotoa p kinautolu ke hoko atu enau ng ue o a u ki he aho 30 Sune 2017. E fai ai pe mo e sio a e ngaahi potung ue pe e lava ke oatu ha ni ihi ke ng ue tu uma u.

Me a a e Minisita T naki Tukupau fekau aki mo e ng ue a e potung ue *MIA* ki he palopalema fekau aki mo e kau toli.

Fakam l ia e he Fakafofonga N pele Eua a e ng ue kuo fakahoko e he pule anga fekau aki mo e ngaahi kole ne fakahoko atu fekau aki mo e kau ng ue lau aho.

5. Lipooti Folau fekau aki mo e fakataha fakafehoanaki fakafeitu u ki he 2016 – Ke fakakaukau faka uHINGA i ki he Komiti Pa anga Fakalukufua (PAC)

Me a a e Minisita T naki Tukupau o fakama ala ala a e l pooti mo fakam l ia a e fokotu utu u fo ou o e K miti *PAC* ke fen pasi mo e ngaahi fonua kehe i he Pasifiki.

P LOTI O TALI 16/0.

6. K MITI KAKATO:

6.1 Lao Fakaangaanga:

6.1.1 Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki he Pangike Pule Fakafonua o Tonga 2017

Me a a e Minisita T naki Tukupau o toe fakama ala ala a e lao.

[*Fale Alea – 2pm: Liliu o K miti Kakato – Hoko atu a e feme a aki i he asenita 6.1.1*]

P loti o tali 13/0.

6.1.2 Lao ki he Fakamatala Ea 2017

Me a a e Eiki Palemia Le ole o (Tokoni Pal mia) o fakama ala ala a e lao.

Fakatonutonu: (1) Peesi 14, “fakatu ut maki”; (2) Peesi 16, Kupu 19, “Va a”.

P LOTI O TALI FAKATAHA MO HONO FAKATONUTONU 16/0.

6.2 Lipooti K miti:

6.2.1 L pooti Fika 1/2017 mei he K miti Tu uma u ki he Pa anga fekau aki mo e Kautaha Tonga Cable Ltd

Me a a e Sea o e K miti Pa anga (Fakafofonga N pele Eua) o fakama ala ala a e l pooti. Tokanga makehe ki he lolotonga e fakahoko a e ng ue ko eni a e K miti kuo fakamo oni a e pule anga ia he aho Falaite 3 Fepueli 2017 ke fakatau a e *shares* he Tonga Cable ki he *Digicel*.

P LOTI O TALI 13/0.

6.3 L pooti A ahi Faka-Fale Alea:

6.3.1 Vahenga Fili Vava u 16

Kole a e Fakafofonga Tongatapu 4 pe e lava ke fakamahino mai e he Potung ue ki he Ngaahi Ng ue Lalahi a e taimi e tanu ai a e hala o Vava u 16 pea mo e ngaahi hala he vahenga fili kehe. Tali mei he Minisita T naki Tukahau oku osi iai a e palani ng ue mo e pa anga ki ai. Ko e Vava u ko e \$250,000 pea oku osi fakamo oni a e alepau ki ai, kae peh ki he ngaahi elia kehe kuo maau e ng ue fakapepa ki ai.

Fokotu u e he Fakafofonga N pele Fika 1 Vava u ke fakakaukau i a e kole tanu hala a Vava u. Ai ha pa anga lahi ange he \$250K ki he tanu hala ko ia.

P LOTI O TALI 17/0.

[4pm – FALE ALEA]

TOLOI A E FALE ALEA KI HE AHO TU APULELULU 9 FEPUELI 2017, 10AM

